

УРБАНА ТОПОГРАФИЈА СРЕДЊОВЕКОВНОГ НИША ИЗ ЗАПИСА ПУТОПИСА И СТАРИХ КАРТА

Град Ниш се налази на раскрсници важних комуникација које су од давнина повезивале западну европу са Цариградом и Солуном.¹ Овакав географски положај граду је донео угледно место у војном, политичком, културном, економском и верском животу Византиског царства, Српске државе и Турске империје.² Српски Ниш, рановизантијски Наисос (Ναῖσος), византијски Нисос (Νισος), је смештен у котлини која се протеже дуж реке Нишаве у правцу исток – запад,³ на благој падини Викика која се спушта ка левој обали реке Нишаве.

И поред тога што је град Ниш у средњем веку имао важну улогу, како за Византију тако и за Србију, мало је података о самом граду и његовом изгледу. Када се спомене Ниш, обично се помисли на данас видљиву турску тврђаву из XVIII века која је прекрила стари град, а тиме у највећој мери и трагове његовог средњовековног изгледа који одлази у заборав. Ипак, модеран град није грађен на простору средњовековног града, што оставља могућност истраживањима, а овај рад је подстицај таквим напорима, који би у будућности довели до иделане реконструкције изгледа средњовековног града Ниша.

Ниш је, као и већина старих балканских градова, током средњег века прошао процес урбанизације, деурбанизације и реурбанизације. Знамо шири

¹ Ова тема покренута је за потребе међународног симпозијума „Култура и простор на Балкану од 17. до 20. века“ у организацији Универзитета Македонија у Солуну (International Symposium “Culture and Space in the Balkans (17th-20th centuries)” Thessaloniki: 21, 22 November 2014.). Рад је објављен у зборнику радова: М. Ракоција, *Urban topography of Nis (Serbia) in the old maps and records of travel writers from the 15th to the 19th century*, Πολιτισμός και χώρος στα Βαλκάνια 17ος - 20ός αιώνας, Διεθνές συνέδριο, ед.: Елени Γ. Γαβρα, Κλεονίκη Π. Γκιουφι, Γεωργιος Π. Τσотσот, Θεσσαλονίκη 2015, 119 - 142. На овом месту је начињена детаљна анализа, разрада и, захваљујући новим сазнањима, појашњење отворених питања али су и постављена нова која чекају одговор.

² П. Р. Косовић— М. Миладиновић, *Трговачки центри и путеви по српским земљама у средњем веку у у турско доба*, Годишњица Николе Чупића, (Београд 1900—1901), 33-36, 49; О путним правцима који су пролазили кроз Ниш у време окупације од стране турака видети: М. Поповић, *Von Budapest nach Istanbul-Die Via Traiana im Spiegel der Reiseliteratur des 14. bis 16. Jahrhunderts*, Wien 2006.

³ П.Т. Јанковић, *Историја развитка Нишавске долине*, Београд 1909, 7, 8.

Сл. 1 С. Минстер, XVI век, детаљ
(Ж. Шкаламера, нав. дело, 45)

Fig. 1 S. Minster, 16th century, detail
(Ž. Škalamera, *op.cit.*, 45)

простор који је град захватао, од антике до краја средњег века, али, његова тачна убијација никад није дефинисана. Ретки су покушаји истраживача да ближе сагледају простирање бедема,⁴ скоро се ништа не зна о градским средњовековним сакралним здањима, док је урбана структура византијског Нисоса и средњовековног српског Ниша није била предмет истраживачког рада. На тај начин, остао је непознат изглед и садржај највећег града ове области, који је низ цео средњи век важио за културни, административни и војни центар византијског царства и потоње српске државе. Недовољну истраженост и недостатак поузданих материјалних доказа, покушаћемо да надоместимо исцрпном анализом записа путописаца и ходочасника који су пролазили друмом за Константинопољ (*Via militaris*), и сагледавањем података које нуде старе карте. Уз знане материјалне трагове, записи путописаца настали у време турске окупације указују на садржај византијског и српског града, док једновремене карте подупиру њихова запажања. Тако добијена сазнања откривају у основи урбану топографију средњовековног Ниша до које смо овом приликом дошли. (сл. 1)

Археолошка истраживања, историјски извори, путописни записи и старе карте, указују на основну урбану топографију византијског Нисоса, српског Ниша и турске тврђаве, сви заједно обједињени местом на коме су почетком првог миленијума римљани саградили Наисус.⁵ Пажљивим читањем записа путописаца и исцрпном анализом старих карата које су нам на располагању, настали у раздобљу од XV до XIX века, докучили смо урбану структуру средњовековног Ниша. Касније, Турци су у освојеном граду наставили живот у преосталим старим грађевинама које су

⁴ Д.М. Јанковић, *Неки топографски подаци о старом Нишу*, Старица н.с. V-VI/1954-1955, (Београд 1956), 365-372; Г. Милошевић, „Италијански план“ Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа Средњовековног и античког града, Ниш и Византија III, (Ниш 2005), 149-162.

⁵ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1973, 21-25.

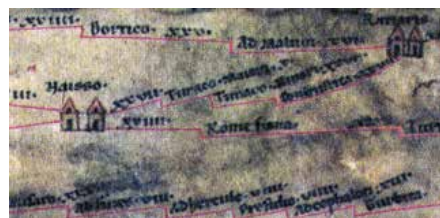
Сл. 2 Нишка тврђава, Стамбол капија, 1723. година (фото. М. Ракоција)

Fig. 2 Fortress of Niš, Sтамбол gate, 1723th, (photo: M. Rakocija)

прилагодили својим потребама. Ниш сада губи стратешки значај за турску империју, због чега бедеми нису значајније ојачавани све до 1723. године када је саграђена данашња тврђава. (сл. 2)

Да би се сагледала просторна целина града треба имати у виду и распоред утврђења, цркава и манастира у његовој околини. Свесни тога, на овом месту наша пажња биће усмерена на урбану структуру градске целине. Уверени смо да овај напор није узалудан јер по први пут обједињује материјалне и писане трагове, који заједно нуде нова знања о урбаном садржају средњовековног Ниша, а тиме и ослонац за будућа истраживања.

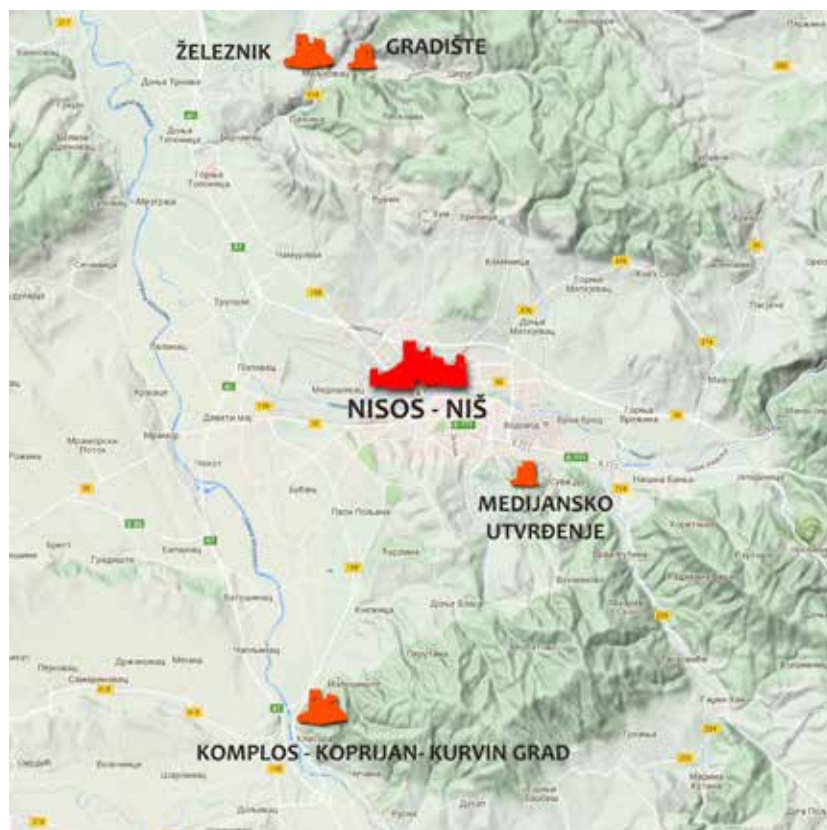
Сама чињеница да у средњовизантијском периоду немамо прецизних и јасних података о положају града, може значити да се то подразумевало, т.ј. да је заузимао простор античког и рановизантијског града. (сл. 3) То је на десној обали реке Нишаве, захватајући падине Виника и равницу Градског поља. У средњевизантијском раздобљу, у време обнове византијске власти на овим просторима, бедеми рановизантијског Ниша су обновљени и ојачавани, као и околони утврђени градови и утврђења која су штитила прилаз граду,⁶ јер је војна архитектура

Сл. 3 Tabula Peutingeriana, прва половина IV века. (Г. Томовић, *Територија Србије на картама до 1600. године*, у: Србија и суседне земље на старим географским картама, Галерија САНУ 70, Београд 1991, 23-25).Fig. 3 Tabula Peutingeriana, first half of the 4th century. (G. Tomović, *Teritorija Srbije na kartama do 1600. godine*, in: *Srbija i susedne zemlje na starim geografskim kartama*, Galerija SANU 70, Beograd 1991, 23-25).

⁶ Ф. Баришић, *Прокопије*, у: *Византијски извори за историју народа Југославије I*, Београд 1955, 63.

углавном остала иста.⁷ У то нас уверава Никита Хонијат од кога сазнајемо да је време цара Манојла, 1165 године „и сам Ниш окружен зидинама“,⁸ каквог га две деценије доцније је видео Виљам Тирски.

Утврђења која су обезбеђивала прилаз граду

Сл. 4 Распоред околних утврђења у односу на град Ниш (цртеж арх. Г. Радосављевић)

Fig. 4 Location of the surrounding buildings in comparison of the city of Niš (drawing: architect G. Radosavljević)

У средњовизантијском раздобљу на главним путевима прилаз граду обезбеђивала су многа мања и већа утврђења или мањи утврђани градови, од којих је већина некада припадала јустиниановом систему одбране Ниша, или су, пак, саграђени у њиховој непосредној близини, на местима провереног стратегијског значаја. (сл. 4) Распоред утврђења и утврђених

⁷ Примера има дост: такав је случај са Никејом чији су рановизантијски бедеми обновљени у XI веку – Р. Краутхајмер, С. Ћурчић, *Ранохришћанска и византијска архитектура*, Београд 2008, 335. Видети: S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to suleymen the magnificent*, London 2010, 510-528.

⁸ Ј. Калић, *Никита Хонијат*, Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 137

Сл. 5 Ниш са околним утврђењима, Е. Брифо, Карта Србије, Беч 1738 (Ж. Шкаламера, нав. дело, 101)

Fig. 5 Niš with surrounding fortifications, E. Brifo, Map of Serbia, Vienna 1738 (Z. Škalamera, *op.cit*, 101)

места око Ниша која су припадала средњовизантијском и српском фортификационом систему, као што је Курвинград (Компλος-Копријан), су представљена на картама Србије Ђ. Кантелија из 1689. године и Е. Брифоа, из 1738.⁹ На овој последњој карти на једном брду нацртан је утврђен град Курвинград (Копријан, Компλος) а на другом црква са крстом (данас црква св. Јован, у средњем веку манастир), као још увек видљиво наслеђе средњовизантијске урбане схеме Комплоса коју су чинила три брда крунисана утврђеним градом, црквом и манастиром. Као да су ова утврђења, па и утврђен град Копријан-Курвинград, пред крај XVII века на неки начин још увек у функцији. (сл. 5)

За Ниш је од посебног значаја средњовизантијски утврђен град Компλος (српски Копријана, данас Курвингра), који је обезбеђивао сутеску кроз коју се пробија Морава заједно са путем који води од Ниша за Солун.¹⁰ (сл. 6). На западу, као део одбрамбеног система цара Јустинијана I (527-565), где је пут водио за Сврљиг и даље до Дунава, на доминантном вису званом Градиште недалеко од села Миљковца, смештено је рановизантијско утврђено село (*visi murati*), у коме је црква са синтроном (сл. 7). Његов стратешки положај довољан је разлог да претпоставимо да је утврђење могло бити у функцији и у средњевизантијском раздобљу. Уосталом, насупрот њега, на другом доминантном узвишењу, Срби су ову стратешки значајну сутеску знала као Железна врата, осигурали саградивши утврђен град Железник са истоименим манастиром у подножју.¹¹ (сл. 8) На истоку на месту званом Влашко брдо а изнад касноантичког локалитета Медијана (*Mediana*, *Mediana*), одакле се најбоље контролисао пут за Константинопољ, налази се рановизантијско војно утврђење које под

⁹ Ђ. Кантели, Карта Србије из 1689. године и Е. Брифо, Карта Србије, Беч 1738 (у: Ж. Шкаламера, *Србија и суседне земље на старим географским картама (Serbia and the neighbouring countries on early maps)*, Галерија САНУ 70, Beograd 1991, 72, 101).

¹⁰ М. Ракоција, *О цркви Св. Јована у селу Орљане код Ниша и њеном месту у историји византијске архитектуре*, Ниш и Византија I, (Ниш 2003), 75-79.

¹¹ М. Ракоција, *Културна ризница Ниша*, Ниш 2001, 70/1; Исти, *Манастири и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 77-79; Исти, *Константинов град-старохришћански Ниш*, Ниш 2013, 102/3

Сл. 6 Бедми
града Комплоса
- Копријана
(Курвинград)

Fig. 6 Fortifications
of Komplos
- Koprivan
(Kurvingrad)

Сл. 7 Црква
на локалитету
Градиште код
Миљковца, поглед
на апсидални
простор (фото. М.
Ракоција)

Fig. 7 Church
at Gradište near
Miljkovac, view at
the apse (photo: M.
Rakocija)

истим именом наводи Прокопије у попису новосаграђених утврђења од стране цара Јустинијана.¹² Јустинијанови бедими подупрти пиластрима, касније су ојачани прислоњеним квадратним кулама од грубо притесаног камена. Санација Медијанског утврђења могла се догодити после обнове византијске власти, у XI столећу, пре, око 1165. године, у време када је цар Манојло обновио бедуе Нисоса.¹³ (сл. 9)

И поред мале истражености, извесно је да су споменута утврђења места обезбеђивала прилаз, не само рановизантијском Наисосу, већ и средњовизантијском Нисосу и српском средњовековном Нишу. После поновног освајања ових простора, као Јустинијан у VI веку, Византија у

¹² Ф. Баришић, *Прокопије*, 63.

¹³ М. Ракоција, *Константинов град-старохришћански Ниш*, 100/1.

XI и XII веку обнавља град, важна утврђења која су обезбеђивала прилаз граду и гради у околини града на доминантним узвишењима препознатљиво византијске цркве као што су Латинска црква у Горњем Матејевцу и црква Св. Јована у Орљану у оквиру урбане схеме Комплоса (Курвинград).¹⁴ То је време, око 1165. године, када располажемо сигурним податком да су обновљени бедеми града.¹⁵

Осим радова на бедемима града у средњевизантијском раздобљу, за очекивати је градитељску активност на сакралним здањима унутар града, каква је знана у околини града. Иза, сада ојачаних бедема, треба претпоставити извештај број цркава од којих су неке саграђене на старим кулним местима, какве је Ниш као мартирополис засигурно имао.¹⁶ Знамо да је у то време постојала катедрална црква Св. Прокопија где је столовао митрополит,¹⁷ која је у складу са средњовизантијским урбанизмом, смештена на доминантном узвишењу недалеко од утврђеног града. Треба поставити питање како је тај град изгледао, колико је било сакралних здања унутар бедема и у каквом су односу утврђени град и епископска црква Св. Прокопија.

Све указује на то да је Ниш очувао урбани континуитет од античког, преко рановизантијског, средњевизантијског и српског периода, до касног средњег века, уважавајући и у време градитељске активности Турака. Као што је рановизантијски *Ναῖσος* уважавао градске комуникације античког *Naissus*-а, тако се и средњовизантијски *Νίσος* надовезао на затечене главне артерије града из минулих времена. Да би докучили урбану структуру византијског Нисоса и средњовековног Ниша, морамо разоткрити, а затим и пратити, урбане наслаге римског Наисуса и рановизантијског Наисоса.

Сл. 8 Средњовековни град Железник код Миљковца, донжон кула.

Fig.8. Medieval city Železnik near Miljkovac, main tower

¹⁴ М. Ракоција, *Црква у Горњем Матејевцу код Ниша*, Саопштења XXII-XXIII/1990-1991, (Београд 1991), 7-24; Исти, *О цркви Св. Јована у селу Орљане код Ниша и њеном месту у историји византијске архитектуре*, 75-105

¹⁵ Ј. Калић, *Никита Хонијат*, Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 137.

¹⁶ М. Ракоција, *Нова сазнања из ранохришћанске прошлости Ниша*, Ниш и Византија VI, (Ниш 2008), 45-58.

¹⁷ В. Марковић, *Православно монаштво и манастиру у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 48; К. Жиречек, *Историја Срба I*, Београд 1981, 127.

Сл. 9 Медијанско утврђење, VI век, (фото. З. Радосављевић-Кики, документација Завода за заштиту споменика културе Ниш)

Fig. 9 Mediana fortress, 6th век, (photo: Z. Radosavljević-Kiki, documentation of the Institute for protection of the monuments of culture, Niš)

Урбана топографија касноримског Наисуса и рановизантијског Наисоса

На узвишеном средишњем платоу нишке Тврђаве, урбаном садржају **античког Наисуса** припада откривена траса римске улице у правцу исток – запад (*decumanus*) са каналом за отпадне воде (*cloaca maxima*). (сл. 10) На улицу се наслања отворен трем који је повезивао пратеће објекте, па и тробродну цивилну базилику неодвојиву од форумског садржаја. У наставку, римском форуму припадају и импозантне подземне просторије засведене полуобличастим сводом. (сл. 11) Уобичајене форумска догађања подразумевала су буран друштвени и политички живот, ту се славио врховни бог и уздизао култ цара. Наиме, недалеко од сагледаног форумског

Сл. 10 Улица римског Наисуса, декуманус (фото. М. Ракоција)

Fig. 10 Street of Roman Naissus, *decumanus* (photo: M. Rakocija)

простора, откривене су две главе царева које су, свака у своје време, припадале уобичајеним форумским статуама царева: старија у порфиру је део скулптуралне композиције тетрарха, и друга од позлаћене бронзе, која је заменила композицију тетрарха, представља главу Константина Великог,

Сл. 11 Подземне просторије форумског објекта са погледом на декуманус и форумски простор (фото. М. Ракоција)

Fig. 11 Underground rooms of the building which belonged to forum and view on decumanus and forum area (photo: M. Rakocija)

можда са коњаничке статуе која је красила форум.¹⁸ Са друге стране римске улице, од некада репрезентативне грађевине остали су фрагменти мозаика, фресака, капитела. У југозападном делу централног платоа делимично је истражен храм или мање светилиште у коме је откривен жртвеник с почека III века. На постаменту жртвеника је записано име првог знаног лекара Ниша Гаја Клаудијуса Магнуса који је подигао жртвеник у здравље императора Септимија Севера, његове жене Јулије Домне и сина Каракале. На жртвенику су у рељефу представљени Ескулапије (бог лекарске вештине), Хигија и Телесфор са пратећим атрибутима.¹⁹ Северно од форума ископана је репрезентативна октогонална грађевина (IV век) непознате намене, као део урбаног садржаја Наисуса, која је могла припада и хришћанском култу,²⁰ значи у оквиру бедема за које, захваљујући Приску знамо да су постојали,²¹ али незнамо како су се простирали. Треба приметити да су терме констатоване недалеко од главне улице (cardo) и то на њеној јужној страни код улаза у град, и у правцу северне градске капије, неколико десетина метара од грађевине са октогоном.²² То је оно основно што знамо о урбаном садржају античког Наисуса (Naissus), на који ће се ослањати византијски градитељи.

У **рановизантијском** раздобљу, сада са грчким именом Наисос (Ναῖσος), узвишени плато где је смештен римски форум задржао је своју функцију, заједно са објектима који су прилагођени новим потребама. Неколико десетина метара југозападно од римске улице и форумских

¹⁸ М. Ракоција, *Константинов град-старохришћански Ниш*, Ниш 2013, 88-91.

¹⁹ *Исто*, 32

²⁰ *Исто*, 97/8

²¹ Ф. Баришић, *Приск*, Византијски извори за историју народа Југославије, I, Београд 1955, 11/12

²² Објекат са хипокаустом откривен је у Градском пољу приликом копања војног рова 1958. године - А. Ненадовић, *Ранији римски налази у Нишу и његовој околини*, Лимес у Југославији I, Београд 1961, 165 – 170.

Сл. 12 Византијска улица Наисоса и Нисоса (фото. М. Ракоција)

Fig. 12 Byzantine street of Naissus and Nissos (photo: M. Rakocija)

објекта (цивилна базилика, објекат са сводовима, статуа императора), поред Белим бегове џамије (1521/23) откривена је улица, или можда наслањајући портик на улицу рановизантијског Наисоса, поплочан опекама са каменим праговима просторија објекта који се наслањају на улицу. (сл. 12) Са обе стране откривене трасе улице налазе се канали и колоне стубова од опека.²³ На стубове се надовезује улични трем (портик) са накнадно преграђеним просторијама за потребе различитих заната. По свој прилици припадали су спратној грађевини саграђена по угледу на римске *insulae* са радионицама (откривен златарски алат) или оставама у приземљу, какве су откривене у Царичином граду.²⁴ Констатовано је од наших истраживача,²⁵ да се овде, око византијске улице, изгледа налазио стамбени део, за разлику од централног платоа око римске улице где су откопани форумски објекти јавног карактера. Простор око византијске улице је интензивно настањен од IV до VII века,²⁶ а у функцији је и у средњевизантијском раздобљу. (сл. 13)

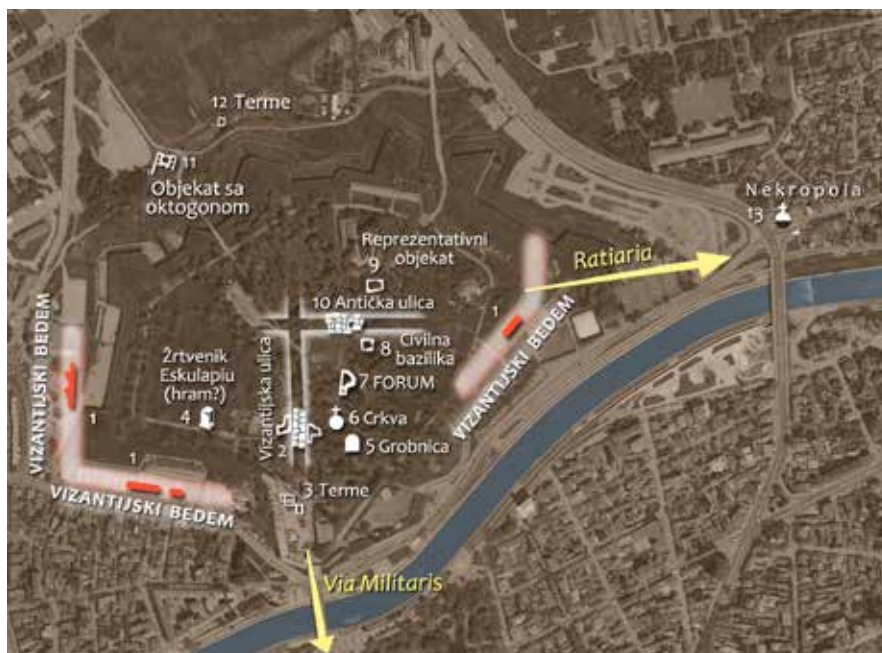
Рановизантијска улица се простире у правцу север – југ (*cardo*). Видљива траса улице иде на југ ка Нишави и улазној партији у град. На северу, може се замислити тачка у којој се под правим углом укрштају две главне улице, византијски кардо и римски декуманус, уклапајући се у форумски простор где су откривени монументални објекти римског форума. Ово је потврда њене урбанистичке осмишљености и непрекинутог континуитета, чиме се ближе дефинише простор градског форума. Из рановизантијског раздобља, када је хришћанство заузело своје место, код византијске улице су откривени предмети који припадају хришћанском

²³ П. Петровић, *нав. дело*, 54.

²⁴ В. Кондић, В. Поповић, *Царичин град - утврђено насеље у византијском Илирику*, Галерија САНУ 33, Београд 1977, 60-67.

²⁵ Р. Љубинковић, *Тврђава, Ниш-средњовековно насеље*, Археолошки преглед 4, (Београд 1962), 258.

²⁶ *Извештај о археолошким истраживањима на сектору 25 у 1982. години*, Документација Народног музеја Ниш.

Сл. 13 Naissus – Ναϊσσος: 1 - Јустинијанов бедем; 2 – Византијска улица; 3 – Гробница; 4 – Црква; 5 – Форумски простор; 6 – Цивилна базилика; 7 – Римска улица; 8 – Објект са октогоном; 9 – некропола; 10 – Репрезентативни објект; 11, 13 – Терме; 12 – Жртвеник Ескулапиу (храм?), (цртеж арх. Г. Радосављевић)

Fig. 13 Naissus – Ναϊσσος: 1 – fortress of Justinian; 2 – Byzantine street; 3 – Tomb; 4 – Church; 5 – Area of Forum; 6 – Civil basilica; 7 – Roman street; 8 – building with octagon; 9 – necropolis; 10 – Residential building; 11, 13 – Thermae; 12 – the altar of Aesculap(i)o (temple?), (drawing of the architect G. Radosavljević)

култу: фрагменти еухаристичког диска, енколпиони, жишци украшени хризмоном. Евидентирана зидана гробница остала је неистражена.²⁷ Коцкице од стаклене пасте пресвучене златним листићима могле су припадати зидној мозаичној декорацији оближње цркве.²⁸ Да је ту постојала црква посредно указује и затечена парапетна плоча са олтарне преграде са у рељефу изведеним хризмоном.²⁹ И податак који налазимо код Приска, који се после хунског освајања затекао у Нишу 448. године, указује да је у граду постојало више храмова (цркава): „У рушевинама храмова били су

²⁷ Р. Љубинковић, *Извештај са археолошких ископавања у Тврђави из 1963. године*, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

²⁸ Р. Љубинковић, *Тврђава, Ниш-средњовековно насеље*, Археолошки преглед 4, (Београд 1962), 255-259; Исти, *Тврђава, Ниш-средњовековна тврђава*, Археолошки преглед 5, (Београд 1963), 140-142.

²⁹ М. Ракоција, *О парапетној плочи из Ниша, пореклу и типологији палеовизантијских преграда*, у: *Ниш и Византија IV*, (Ниш 2006), 106/7.

Сл. 14 Јустинијанови бедеми Наисоса, VI век (фото: М. Ракоција)

Fig. 14 Justinian's fortifications of Naissos, 6th century (photo: M. Rakocija)

неки људи који су се ту задржавали због болести...“.³⁰ Све то, уз сазнање да су Турци имали обичај да своје богомоље граде на старим хришћанским култним местима, уверава нас да је на овом простору, ка истоку према форуму, постојала градска црква.³¹

Можда она црква, за V век уобичајено,³² која је заменила цивилну базилику и статуу императора, поставши неодвојив део форумског садржаја при којој је могао столовати епископ (*basilica urbana episcopalis*). Центар рановизантијског Наисоса поклапа се са римским Наисусом, захватајући простор античког форума, где је у складу са хришћанским урбанизмом, црква заменила муниципалну управу.³³ Можемо закључити да је у рановизантијском периоду поштована римска урбанистичка матрица.

За разлику од римског Наисуса чији бедеми нису констатовани, бедемска траса рановизантијског Наисоса евидентирана је на неколо локација. Ово је време велике Јустинијанове обнове када је град утврђен бецима и саграђено, поред других, војно утврђење на узвишењу код данашње Медијане (локалитет Влашко брдо), о чему сведочи Прокопије.³⁴ Јустинијанови бедеми Наисоса изграђени од опека које леже на грубо притесаним каменим блоковима,³⁵ су данас видљиви са западне и јужне

³⁰ Ф. Баришић, *Приск*, 13.

³¹ Р. Љубинковић сматра да је цамија саграђена на ранијем хришћанском култном месту, на простору порушеног хришћанског храма - Р. Љубинковић, *Тврђава, Ниш – средњовековно насеље*, 255, 259. У прилог томе говори и чињеница да је парапетна плоча са олтарне преграде затечена као патосна плоча унутар цамије – М. Ракоција, *О парапетној плочи из Ниша, пореклу и типологији палеовизантијских преграда*, 95-112.

³² В. Поповић, *Дезинтеграција и рурализација града у источном Илирику од 5. до 7. века н.е.*, у: Сирмиум. Град царева и мученика, Сремска Митровица 2003, 132 са литературом

³³ М. Ракоција, *Културна ризница Ниша*, Ниш 2001, 60/1.

³⁴ Баришић, *Прокопије*, 57/58.

³⁵ Љ. Зотовић, *Ниш – ликација аутобуске станице*, Археолошки преглед 17, Београд 1975, 73/4. Има мишљења да Јустинијанови бедеми из VI века прате трасу

стране бедема турске тврђаве која је смештена унутар рановизантијске тврђаве.³⁶ (сл. 14) Турски бедеми се не поклапају са знаним сегментима рановизантијског бедема на западној и јужној страни, док трагови византијских бедема нису констатовани на источној и северној страни. За разлику од изломљеног бедемског платна турске тврђаве, остаци византијских бедема указују на њихово праволинијско простирање, што их чини предвидљивим у покушају идеалне реконструкције. На западу, код аутобуске станице, су рановизантијски бедеми удаљени од турских за око 30м, док су дуж јужне стране, на простору данашње пијаце, на око 50м од турске тврђаве, приближавајући се Нишави која их је заплъускивала, како је, видевши на њима трагове од воде, 1567. године записао путописац Марк Антоније Пигафета.³⁷ Код водене капије на југоисточној страни, евидентирани су скромни трагови византијског бедема једнако зидан опеком. Треба претпоставити да је на северној страни турски бедем пресекао стари град оставивши касноантички објекат са октогоном чија архитектура указује на његов градски карактер, изван бедема.³⁸ Турска тврђава је саграђена унутар доњег – великог града, обухвативши акропополис (форум). Источно од градског бедема простире се ранохришћанска некропола. На тој страни бедема треба претпоставити источну градску капију кроз коју се излази на пут за Ратиариу и Дунав, пролази кроз некрополу на чијем је улазу била посебно уважена Базилика мученика.³⁹ На основу расположивих података докучили смо обриси античког и рановизантијског града, који су основа за потоње градитељство.

На тај начин је изведена урбанистичка трансформација античког Наисуса у хришћански град Наисос, који је замро доласком Словена, у првим деценијама VII столећа.⁴⁰ У рановизантијском периоду у Нишу, као и у другим балканским градовима, форумска градска обележја остају по страни, док је због најезде Словена и Авара посебан значај дат одбрамбеној архитектури и црквеним грађевинама.⁴¹ Зато није искључено да је узвишени простор града окружен зидинама и као акропола обликован још у време Јустинијанове обнове, издвојен на сличан начин као код једновремених градова као што су Царичин Град и Градина на Јелици.⁴² После прекида

касноантичких бедема из IV века – Г. Милошевић, *нав. дело*, 156.

³⁶ М. Ракоција, *Константинов град-старохришћански Ниш*, 99/100.

³⁷ Т. Поповић, *Ниш у делима путописаца XVI-XVII века*, Историја Ниша I, Ниш 198, 184

³⁸ Какав је однос града и објекта са мозаицима на локалитету Коњско гробље испод Виника, није разјашњен, док поједини стари истраживачи сматрају да су падине Виника погодне за амфитеатар који треба ту тражити. - М. Ракоција, *Константинов град – старохришћански Ниш*, 28,29, 96-98.

³⁹ М. Ракоција, *О базилици са мартријумом (Базилика мученика) у Нишу*, Ниш и Византија XI, (Ниш 2013), 49-70.

⁴⁰ Исти, *Константинов град-старохришћански Ниш*, 65, 93-96.

⁴¹ М. Суић, *Антички град на источном Јадрану*, Загреб 1976, 241.

⁴² С. Турчић, *Architecture in the Balkans from Diocletian to suleyman the magnificent*, 209-214; М. Милинковић, *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд 2010.

Сл. 15
Акрополни
простор,
турска калдрма
изнад римског
decumanus-a

Fig. 15 Acropolis
area, Turkish
paving stone
above Roman
decumanus

од неколико векова, урбано језгро града наставило је свој живот крајем X века, сада засигурно као Горњи-Мали град, а интензивније ће се развити после 1018. године и поновног успостављања византијске власти. Овај континуитет уважавања урбанистичке матрице, може се препознати од стране Византинаца па и Турака који своју главну калдрмисану улицу постављају тачно изнад римске улице декуманус-а.⁴³ (сл. 15)

Урбана топографија византијског Нисоса у српског Ниша

Старо градско језгро које се кроз векове прилагођавало потребама, археолошки је потврђено на највишој тачки унутар турске Тврђаве. Овај средишњи узвишен плато нишке Тврђаве, акропола (ἀκρόπολις), где је био форум римског Наисуса и рановизантијског Наисоса, препознаје се као такав и у потоњим вековима. Ако не раније,⁴⁴ у средњевизантијском раздобљу сигурно под именом Нисос, после обнове византијске власти 1018. године, на највишем средишњем платоу тврђаве - акропола, формираће се Горњи - Мали град са обзиђем и донжом кулом - цитадела, као последњи степен одбране. У подножју подиђа Малог града окружен старим рановизантијским бедемима ојачани 1165. године,⁴⁵ као спољни одбрамбени зид, образовао се Доњи – Велики град. На тај начин настала су два утврђена простора, горњи са главном градском кулом у беду цитаделе, чиме је постигнута вишестепена заштита и одбрана, што је препознатљива одлика византијских фортификација из ранијег периода па све до XV века.⁴⁶ (сл. 16)

⁴³ У току археолошких ископавања 1982. године, тачно изнад римске улице простира се турска калдрма – радове надгледао аутор овог рада.

⁴⁴ Није искључено да је горњи – мали град као последње упориште формиран још у рановизантијском периоду, чиме је сужен простор одбране.

⁴⁵ Ј. Калић, *Никита Хонијат*, Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 137.

⁴⁶ Г. Симић, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд 2010, 44/5.

Сл. 16 Топографија средњовизантијског Нисоса и српског Ниша у односу на беоде турске тврђаве: 1 – византијски бедеми Доњег великог града; 2 – бедеми Горњег – малог средњовековног града; 3 – кула цитаделе; 4 – византијска улица; 5 – римска улица; 6 – Трг; 7 – објекат са октогоном; 8, 14 – некропола; 9, 10, 11 – цркве-џамије унутар горњег града; 12, 13 – цркве-џамије у доњем граду. (цртеж арх. Г. Радосављевић)

Fig. 16 Topography of medieval Nissos and Serbian Niš in comparison with Turkish fortifications: 1 – Byzantine fortifications of the Lower city; 2 – fortifications of the Upper (medieval) city; 3 – tower of citadel; 4 – Byzantine street; 5 – Roman street; 6 – Square; 7 – building with octagon; 8, 14 – necropolis; 9, 10, 11 – churches-mosques of the Upper city; 12, 13 – churches-mosques in the Lower city (drawing: architect G. Radosavljević)

Из пописа епархија у повељи Василија II⁴⁷ видимо да је Византија обнављала стара хришћанска седишта, какав је био Нисос. И у Нишу, недалеко од епископског седишта са црквом Св. Прокопија, за XI век препознатљиво,⁴⁸ налази се утврђен град који су Византинци обновили за војне и административне потребе. Град Нисос, после успостављања византијске власти, као и други већи градови, имао је уобичајене урбане целине. Језго града је на узвишеној заравни коју треба посматрати као бедемом окружен акрополис са тргом и сакралним кварталом, укомпоновани у римску и рановизантијску урбану матрицу. Ту су и неопходне јавне грађевине и одбрамбени бедеми Горњег и Доњег града са мостом испред

⁴⁷ Ниш се спомиње у такозваној првој повељи из маја 1020. године – И. Снегаров, *История на охридската архиепископия*, том 1, София 1995, 56, 163

⁴⁸ Ј. Калић, *Прокотијева АРСА*, ЗРБИ XXVII-XXVIII, (Београд 1989), 14

Сл. 17 Однос између утврђеног града и манастира Св. Прокопије са епископским седиштем (цртеж арх. Г. Радосављевић)

Fig. 17 Comparison between fortified city and monastery of St. Procopius with bishopric seat (drawing: architect G. Radosavljević)

улазне капије. После три века старо језгро хришћанског града није заборављено. Главна рановизантијска улица (cardo) протеже се на југ, ка Нишави и улазној партији на Горњем – Малом граду која је сад осигурана **кулом у беду** (донжон кула) као кључном грађевином одбране, и даље ка улазној партији Доњег – Великог града испред које је мост. Главна градска кула (донжон) је импозантно четвасто здање видљиво из далека. Смештена је на јужној падини узвишене заравни у беду поред улазне капије у Мали град. Својим доминантним положајем контролисала је главну улазну капију у Доњи град. Сudeћи по речима Виљама Тирског, и капија Доњег града је била осигурана кулама са којих се могао успешно бранити камени мост на Нишави.⁴⁹ Простор где се рановизантијски кардо укршта са римским декуманусом, и у средњевизантијском раздобљу остаје средиште града са пратећим јавним здањима⁵⁰ и градским тргом за који знамо да је постојао јер су се на тргу посвађали мештани са крсташима. Испод бедема простране површине градског насеља, Доњег - Великог града, простирало се добро насељено подграђе, које је највише страдало у сукобу са крсташима 1096. године.⁵¹

Захваљујући поновној обнови византијске власти, градски живот се обнавља а са њим и цркве и јавне грађевине. Сада, на некадашњем римском и палеовизантијском форуму, образује се трг пун народа и дешавања – агора, па и свађе,⁵² окружен наменским градским квартовима. Сudeћи по

⁴⁹ Г. К. Лиречек, *Војна цеста*, 88, 132-133.

⁵⁰ В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 27.

⁵¹ Albericus Aquensis, *Historia Hierosolymitana*, ed. Migne PL 166, col. 394/5, у: Ј. Калић, *Ниш и средњем веку*, Историјски часопис XXXI, Београд 1984, 11-14,

⁵² Ј. Калић, *нав. дело*, 13.

забелешци путописца, у једном кварту је по оновременом честом угледању на Константинопољ,⁵³ било груписано више цркава, које су Турци затекли и убрзо адаптирали у џамије, сачувавши сећање на некадашње цркве у називу кварта (махале) „Махала мезида црква“.⁵⁴

Видели смо да поред акрополе (агоре) у оквиру Горњег - Малог града са донжон кулом, византијски Нисос је имао и Доњи - Велики град који се благо спуштао ка обали Нишаве, као Константинопољ на Мраморно море, једнако окружен бевемима који су штитили град још од рановизантијског периода. Стари одбрамбени зидови су поправљани и дограђивани нови, по свој прилици, великим делом исти они које је Јустинијан обновио у VI веку, чије простирање данас видимо на западној и јужној страни.⁵⁵ Немамо података како су се средњовековна бедемска платна затварала дуж источне и северне стране. Знамо да је испред улазне капије на Нишави био камени мост. Град Ниш је све време свог постојања остао на релативно равном и лако приступачном терену, заштићен једино сигурним бевемима и реком Нишавом која никад не пресушује, како нас обавештавају путописци,

Град Ниш је резултат византијског урбанизма и као такав био је град у коме се живело у складу са грађанским законима, а не само тврђава са војном посадом.⁵⁶ Зато се његов настанак, развој и урбана организација разликује од већине средњовековних утврда.⁵⁷ **Урбана организација** града Ниша осмишљена је на два узвишења, на начин препознатљив за балканске средњовизантијске градове. (сл. 17) На узвешењу југоисточно од утврђеног града, се налазио посебно уважаван манастир, и он опасан зидом, са епископском црквом посвећена заштитнику града великомученику св. Прокопију чије су мошти ту почивале све до пред први упад Турака 1386. године.⁵⁸ Манастир је овом приликом разрушен, мошти св. Прокопија пренете у Прокупље а црква пада у забор.⁵⁹ На тај начин, овај манастирски комплекс при коме је столовао епископ,⁶⁰ се уклапа у препознатљиве

⁵³ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, 35.

⁵⁴ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459-1683*, Зборник Историјског музеја Србије 7, Београд 1970, 174.

⁵⁵ М. Ракоција, *Константинов град – старохришћански Ниш*, 99-100.

⁵⁶ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 71.

⁵⁷ Код већине средњовековних утврђења прво је саграђен донжон а затим подигнути бедеми. – Д. Минић, О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, Београд 2007, 16.

⁵⁸ М. Шуица, *Приповести о српско-турским окршајима и „страх од турака“ 1386. године*, Историјски часопис 53, (Београд 2006), 108-113.

⁵⁹ М. Ракоција, *Цркве Св. Прокопије и Св. Пантелејмон у Нишу и Стефан Немања, Ниш и Византија IX*, (Ниш 2011), 283-296, са литературом. Исти, *Резултати археолошких истраживања у порти цркве Св. Николе у Нишу и покушај убикације епископске цркве Св. Прокопија*, Гласник друштва конзерватора Србије 26, (Београд 2002), 127-131.

⁶⁰ Скоро по правилу старохришћанске и рановизантијске базилике коришћене су за седиште епископија - М. Шупут, *Континуитет култног места у архитектури у српским земљама и византијском свету*, ЗРВИ 36, (Београд 1997), 158. И овде су археолошка ископавања 2000. и 2001. године потвдиле постојање рановизантијске тробродне базилике изузетно великих размера – М. Ракоција, *Резултати археолошких истраживања у порти цркве Св. Николе у Нишу и покушај убикације епископске*

Сл. 18 Ђ. Кантели, Карта Србије. Рим, Ђ. Роси 1689, детаљ (http://www.swaen.com/zoomV2.php?id=27973&zif_first=true)

Fig. 18 Ђ. Kanteli, Map of Serbia. Rome, Ђ. Rosi 1689, detail

средњовизантијске урбане целине осмишљене на два или три узвишења, увек у непосредном визелном контакту са утврђени градом, какве знамо у Расу и Трнову.⁶¹ И урбана схема оближњег средњовизантијског града Комплоса (Κομπλος)⁶², који је део одбрамбеног система Нисоса, осмишљена је на три брда крунисана са утврђеним градом, манастирским комплексом и црквом.⁶³ Ниш је конципиран тако да је на узвишеној заравни на десној обали Нишаве утврђен град, а насупрот њему са друге стране реке Нишаве, на падинама другог узвишења (данас Светониколско брдо и црква Св. Николе) је манастир Св. Прокопија са епископском црквом. Предложену урбану организацију недвосмислено открива карта Србије Ђ. Кантелија из 1689. године, на којој је једино Ниш представљен са две иконе (у облику силуете зграда) које симболишу утврђен град и епископско седиште, а раздваја их река Нишава.⁶⁴ (сл. 18) Са намером да

цркве Св. Прокопија, 127-131.

⁶¹ Ђ. Бошковић, *Осврт на неке карактеристике регионалног просторног планирања споменика на територији средњовековне Рашке*, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 8, Некад на три узвишења као градови Рас и Трново; Ј. Нешковић, *Бурђевни ступови у Старом Расу*, Краљево 1984, 14, сл.3.

⁶² Комплос спомиње Васије у својој повељи. Мишљења смо да је то простор српског средњовековног града Копријана, 20 км јужно од Ниша – М. Ракоција, *О цркви Св. Јована у селу Орљане код Ниша и њеном месту у историји византијске архитектуре*, Ниш и Византија I, (Ниш 2003), 79.

⁶³ М. Ракоција, *О цркви Св. Јована у селу Орљане код Ниша и њеном месту у историји византијске архитектуре*, у: Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија-посебно издање, Ниш 2013, 387-415; Исто, Ниш и Византија I, (Ниш 2003), 75-79.

⁶⁴ Ђ. Кантели, Карта Србије из 1689. године (у: Ж. Шкаламера, *Србија и суседне земље на старим географским картама*, 72).

нагласи епископско седиште у односу на утврђен град, картописац изнад једне вињете црта велики крст као препознатљиво обележје манастирског комплекса.⁶⁵ Тиме је картописачка знаковност остала читљива и до данас. Ова тесна веза између утврђеног града и манастирског комплекса се наставља и у потоњим временима и у средњовековној Србији, када значајан број манастира живи у некој врсти симбиозе са оближњим утврђеним градом.⁶⁶ У Византијском раздобљу и низ цео средњи век, главни центар култа у Нишу је манастир Св. Прокопија са моштима патрона при коме је столовао епископ. Поред Петрове цркве у Расу (Св. Петра и Павла) и манастира Богородице Љевишке у Призрену, Нисос, тачније, манастир Св. Пантелејмона је још један византијски епископски центар.

Евидентиране су најмање три средњовековне **некрополе** око градских бедема са налазима углавном византијског порекла који припадају периоду од X до XII века. Сахрањивања су вршена са западне стране, на локалитету Гласија недалеко од јустинијановог бедема, затим, источно од града, на простору Базилике са мартинијумом, Градског поља и у ареалу данашњег насеља Јагодин Мала, као и североисточно од града, око цркве Св. Пантелејмона.⁶⁷

Како је изгледао византијски Нисос?

Слику о граду из овог времена допунићемо и знаним писаним изворима. Из тог разлога, и поред тога што се истраживачи не слажу у погледу веродостојности и времена настанка **Сплитског записа**, због контекста у коме се град Ниш спомиње као безбедно место, неопходно

⁶⁵ У време када је карта настала, сећање на манастирски комплекс и епископско седиште још увек је јако заваљујући цркви Св. Николе, и она можда манастирска, која је почетком XVII века саграђена унутар импозантне византијске базилике, за коју мислимо да је Св. Прокопије – М. Ракоција, *Резултати археолошких истраживања у порти цркве Св. Николе у Нишу и покушај убицације епископске цркве Св. Прокопија*, 127-131; Исти, *Новооткривени фрагменти живописа из старе цркве Св. Николе у Нишу*, Ниш и Византија III, (Ниш 2005), 335-358. Крстом на вињети обележио је манастирски комплекс Курвинграда и Е. Брифоа на карти из 1738 – сл. 5, видети нап. 9.

⁶⁶ Ђ. Бошковић, *Осврт на неке карактеристике регионалног просторног планирања споменика на територији средњовековне Рашке*, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 7. Тако је средњовековно српско утврђење Железник са истоименим манастиром и црквом Св. Никола код оближњег села Миљковац - М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, 77-79.

⁶⁷ С.Е. Павловић, *Гроздолике византијске наушнице у Србији*, Старица XVIII, (Београд 1967), 83-89; С.Е. Павловић, *Средњовековна некропола у Нишу*, Старица XXVII, (Београд 1977), 83-100; Љ. Зотовић, *Извештај са ископавања касноантичке некрополе у Нишу*, Лимес I, Београд 1961, 171-175; Иста, *Ниш – локација аутобуске станице*, Археолошки преглед 17, (Београд 1975), 44; Г. Вујовић, Г. Томић, *Накит на тлу Србије из средњовековних некропола IX-XV века*, Народни музеј Београд (Београд 1982), 55,56; М. Максимовић, *Крстови-реликвијари из збирке Народног музеја у Нишу*, Зборник Народног музеја 8, (Ниш 1992), 247-271; В. Кораћ, *Истраживање остатака храма Св. Пантелејмона*, Зборник радова Византолошког института XXXIX, (Београд 2001/2002), 103-145.

га је навести. Како било, онај ко је писао Сплитски запис, добро је познавао прилике у граду Нишу с краја X столећа. И поред тога што наша историјографија Сплитски запис оставља по страни, мишљења смо да га неби требало а priori одбаци.

Сплитски запис је дело Самуилових рођака настао на самом крају X века, тачније, 9. фебруара 994. године, са жељом да се памти за будућа поколења о његовој окрутности који је убио, ослепио и „прогнао нас, свог брата и родбину из наше домовине, бугарске земље, из града Трнова, И ми дођосмо у Ниш и поред тога ипак се удаљисмо одатле и пређосмо у хрватску земљу ...“⁶⁸ Ако су подаци који се односе на Ниш у Сплитском запису тачни,⁶⁹ то би било прво спомињање града Ниша после аварско – словенског разарања града 615-617. године.⁷⁰ После насељавања Словена, већ крајем X века, срећемо податак који посредно указује да је град Ниш био сигуран град. Самуилови рођаци који су 994. године прогнани из своје домовине, из Трнова, прво су нашла заштиту у Нишу.⁷¹ Из реченог је јасно да је крајем X века Нисос сигуран, значи и добро утврђен град са војном посадом, када су се у њему осећале заштићене избеглице овако високог ранга. Византијска постава Нисоса је имала снаге и смелости да узме у своју заштиту родбину цара Самуила. То нам даје за право да закључимо да је у то време Ниш био окружен чврстим бедемима брањеним јаком војном посадом у коме је било седиште византијског стратега (војног управника).⁷² Да је било другачије овакав гест не би се могао ни замислити у тренутку пуне експанзије Самуилове државе.

Ако и немамо поуздане податке о бедемима крајем X века, знамо да је у XI веку Ниш упориште византијске црквене власти, војног и управног система.⁷³ Из 1096. године располажемо писаним податаком о постојању градских зидина, добро насељеног подграђа, воденица на Нишави, кула са којих се могао бранити камени мост и форумом са пијацом где су се крсташи посвађали са грађанима Нисоса. Због свађе на форуму, крсташи су спалили куће мештана ван градских зидова (подграђе) и седам воденица. То је разлог што су их на каменом мосту испред бедема града грађани Нисоса крваво казнили.⁷⁴ Видимо да се насеље простирало

⁶⁸ Сплитски запис открива Самуила као оцеубицу и прогонитеља брата и своје родбине из Бугарске - И. Снегаров, *нав. дело*, 39.

⁶⁹ З. Николић Јакус, *Бугари у Сплиту? Прича о порјеклу једне средњовјековне племићке обитељи*, Хрвати и бугари кроз столећа, Повијест, култура, умјетност и језик, Зборник радова са знанственог скупа одржаног у Загребу и Ђакову, 23.-24. рујна 2010, (Загреб 2013), 23-50, са литературом

⁷⁰ Ф. Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историјски извори*, Београд 1953, 98, 196

⁷¹ И. Снегаров, *нав. дело*, 199-200; М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, 21.

⁷² М. Ристић, *Историја града Ниша*, Ниш 1937, 34.

⁷³ Ј. Калић, *Прокопијева АРСА*, 13.

⁷⁴ К. Јиречек, *Војна цеста од Београда до Цариграда и Балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 13; Исти, *Историја Срба I*, Београд 1981, 138; Исти, *История на българите*, София 1877, 246/7. Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*,

и изван градских зидина (подграђе), а у град се улазило преко каменог моста на Нишави на којој је био велики број воденица. Можемо закључити да је Ниш пред крај XI века био добро насељен утврђен град са урбаним садржајем уобичајеним за градове ове величине.

Највеће борбе Срба и Византинаца у шестој и седмој деценији XII века, вођене су око Нисоса, као значајно византијско упоришту најближе Србији. Од јачине бедема Нисоса зависила је судбина државне границе и Цариградског друма. Зато су цареви Јован II и Манојло I посебно водили бригу о Нисосу.⁷⁵ Око 1153. године дукс (управник) Ниша и Браничева био је Анроник Комнин (потоњи цар Андроник I) који те године успоставља заверенички однос са Угарском и креће у борбу за царску круну.⁷⁶ Већ 1165. године после освајања Земуна, цар Манојло I је, са добрим разлогом, наредио да се утврди Нисос: „и сам Ниш (Νίσος) окружише зидовима“.⁷⁷ Да су овом приликом изведени значајни радови на бедемима потврђује податак код Хонијата (вест бр. 9) да је ради надгледања радова цар Манојло послао двојицу угледних војсковођа, и то свог стрица Константина Анђела и Василија Трипсика. Мишљења смо да су радови, уз сазнање да Ниш има бедеме из времена Јустијана I, подразумевали консолидацију сада оронувих Јустинијанових одбрамбених зидова, уз извесну доградњу кула које су у то време поправљене и у Земуну. На тај начин је могла бити осигурана безбедност града Нисоса. У овим околностима изградњу нових бедема из темеља, тешко је претпоставити. Сада знамо да је од овог тренутка Нисос опет добро утврђен град опасан чврстим бедемима.

Изгледа да је баш те, од цара Манојла ојачане бедеме града, видео хроничар крсташких ратова Виљем Тирски (Wilhelmus Tyrensis, око 1130 – 1186.), и бележи: „Ниш је утврђени град са јаким зидинама и кулама, са ратоборним бугарским грађанима,⁷⁸ који је штитио прилаз великом каменом мосту преко Нишаве. Овај град по природном положају и бедемима био је врло утврђен, обилује великим бројем грађана за које се сматрало да војничком вештином и снагом духа и тела предњаче осталим у тој покрајини.“⁷⁹

У то време Виљем Тирски пролази кроз ову област, описује градове, народе и догађаје, па се чак сусреће са царем Манојлом 1168. године,⁸⁰ одмах после његовог неуспелог похода на Немању код места Пантин на

Историјски часопис XXXI, (Београд 1984), 9, 11-14; Иста, *Прокопијева АРΣΑ*, 14, нап. 27.

⁷⁵ Ј. Калић, *Област Смилис у XII веку*, ЗРБИ XIV/XV, (Београд 1973), 31.

⁷⁶ Ј. Калић, *Јован Кинам*, Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 47, напомена бр. 105; Иста, *Жупан Белош*, ЗРБИ XXXVI, (Београд 1997), 74/5.

⁷⁷ Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 137, нап. 101; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, 21.

⁷⁸ Он зове Булгарија земље од Јадрана до Цариграда и Дунава - К. Јиречек, *Војна цеста*, 132

⁷⁹ Г. К. Јиречек, *Војна цеста*, 88, 132-133.

⁸⁰ Willermi Tyrensis archiepiscopi, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum a tempore successorum mahumeti usque ad annum domini MCLXXXIV*, edd. A.-A. Beugnot, A. Le Prévost, *Recueil des historiens des croisades, Historiens occidentaux I*, Paris 1844, 946/7, према: *Извори за Българската историја XII*, Софија 1965, 195

реци Ситници (Косово).⁸¹ У време византијске власти Виљам Тирски обилази Београд који је имао дукса који је управљао и Браничевом.⁸² Намеће се закључак да је Виљем Тирски, наставивши путовање, после 1165. године када је цар Манојло поново утврдио град, обишао Нисос и описао обновљене бедеме града са кулама, камени мост преко Нишаве и грађане. Опис града од Виљема Тирског ближе дефинише бедеме и куле, камени мост, али и карактер грађана Ниша, што указује на то да је он у граду боравио а грађане упознао. Захваљујући Виљему Тирском знамо да су изузетно чврсти бедеми града ојачани овде први пут споменутим кулама, који су једнако штитили испред улаза велики камени мост на Нишави. Јасно је да су зидине града биле довољно близу реке како би се са њих могао штити мост. Недалеко од Нишаве простиру се и знани рановизантијски бедеми који су, по свој прилици, обновљени по наређењу цара Манојла. Можда зато Виљем Тирски примећује да природан положај и бедемима града Нисоса чине га „врло утврђеним“ градом. (сл.19)

Како су изгледале градске „јаке зидине са кулама“ које наводи Виљем Тирски, може се претпоставити ако упоредимо сачувано бедемско платно медијанског утврђења (сл. 9) са знаним рановизантијским бедемом Ниша (сл. 14). И поред тога што су рановизантијски бедеми града од опека, за разлику од једновременог медијанског војног утврђења чији је бедем од камена, њихова историја и изглед се поклапају. Видљиво бедемско платно Наисоса које припада великој Јустинијановој обнови,⁸³ има са спољне стране масивне пиластре као контрафоре.⁸⁴ У исто време када је утврђивао град, цар Јустинијан I је изнад Медијане саградио војно утврђење (Μεδίανα),⁸⁵ чије бедемско платно, једнако једновременим бедемима Наисоса, са спољне стране има равномерно распоређене масивне пиластре као контрафоре. У средњевизантијском раздобљу рановизантијска бедемска платна медијанског утврђења су осигурана дограђеним квадратним кулама.⁸⁶ Историјске околности упућују да се доградња квадратних кула медијанског утврђења могла догодити, само после обнове византијске власти, пре око 1165. године, у време када је цар Манојло наредио обнову бедема града Нисоса. Сада имамо довољно

⁸¹ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љ. Јухас–Георгијевска, Т. Јовановић, Београд 1999, 30–32; Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 147, и нап. 138; Калић, *Српско–византијски сукоб 1168. године*, ЗФФБ 11/1 (Београд 1970), 194–202; С. Пириватрић, *Прилог хронологији почетка Немањине власти*, ЗРВИ 29–30 (Београд 1991), 132–134.

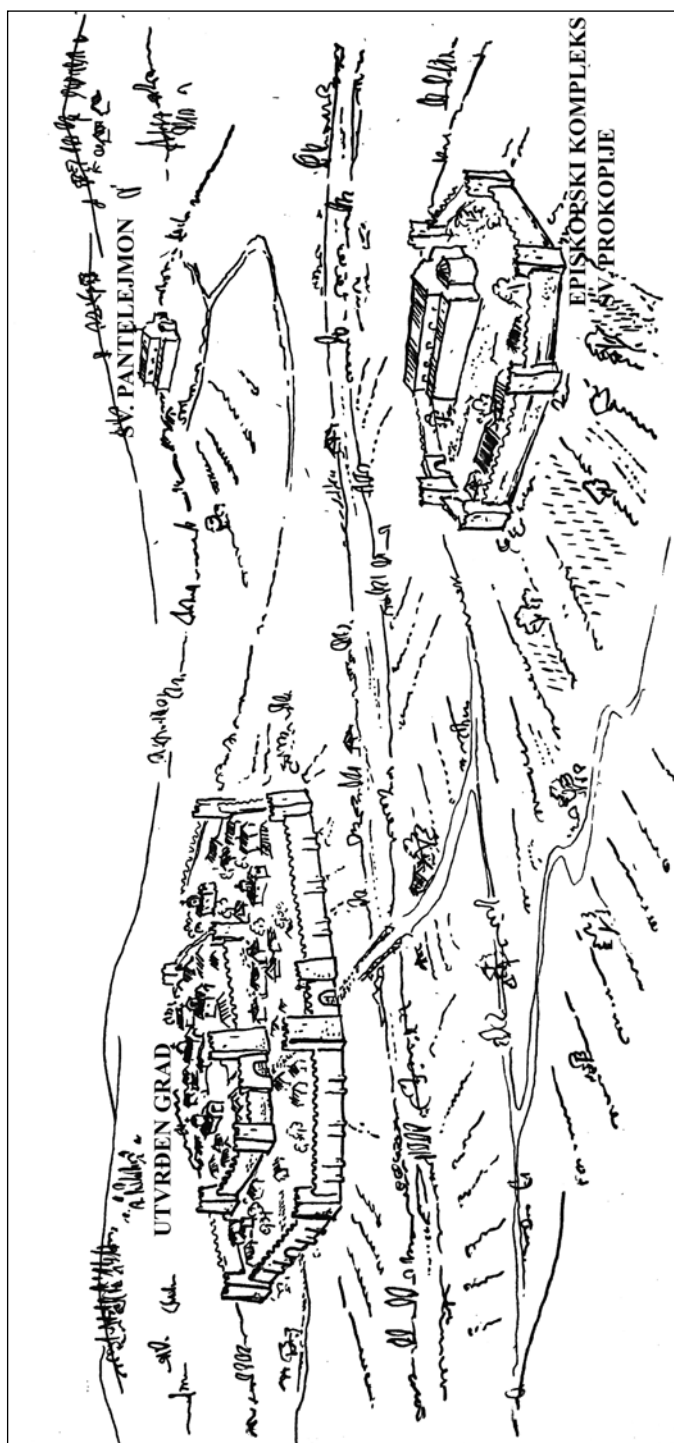
⁸² Continuantes igitur iter Bellegraviam pervenerunt, ut praemissimus, ubi gulterus a duca Vulgarorum. - И. Снегаров, *нав. дело*, 182, нап. 6.

⁸³ Ф. Баришић, *Прокопије*, 57/8.

⁸⁴ М. Ракоција, *Константинов град старохришћански Ниш*, 99/100.

⁸⁵ Ф. Баришић, *Прокопије*, 63.

⁸⁶ Квадратну кулу (3,6x4м) чине нешто грубље обрађени тесаници у односу на оне од којих је сазидан рановизантијски бедем са контрафорама. То је јасан знак да је кула касније дограђена у средњевизантијском раздобљу, сигурно после обнове византијске власти на овим просторима. - М. Ракоција, *Константинов град старохришћански Ниш*, 101.

Сл. 19 идеална реконструкција међусобног односа и могућег изгледа средњовековног града, епископског комплекса са црквом Св. Прокопија и цркве Св. Пантелејмона (цртеж арх. Г. Радосављевић)

Fig. 19 Ideal reconstruction of the relation and possible appearance of the medieval city and bishopric complex with the church of St. Procopius and church of St. Panteleimon (drawing: architect G. Radosavljević)

разлога да због наметљиве сличности бедема града и медијанског утврђења закључимо да су бедемске куле Нисоса из времена обнове цара Манојла, биле квадратног облика каква је и она на медијанском утврђењу настала у исто време. Уз идентично осмишљене Јустинијанове бедеме града Ниша и војног утврђења изнад Медијане, са касноантичким контрафорама препознатљиве за једновремене рановизантијске фортификације широм царства,⁸⁷ цар Манојло је, у складу са временом њихове бедеме ојачао квадратним кулама. Цар Манојло је у XII веку, као пре њега Јустинијан у VI веку, оба у време обнове града Ниша, због стратешког значаја на истоветан начин као и бедеме Нисоса, консолидовао и војно утврђење изнад Медијане које је обезбеђивало пут за Константинопољ и прилаз граду са источне стране.

Можемо закључити да је положај византијског Нисоса био изузетно повољан, да је град био окружен масивним обновљеним рановизантијским бедемима са контрафорама и ојачани од цара Манојла новодограђеним квадратним кулама, какве видимо на медијанском утврђењу. Бедемско платно било је довољно близу Нишаве да се са њега може бранити велики камени мост преко кога се улазило у град. Толико близу да је бедеме заплускивала вода, чије је трагове на бедему од опека 1567. године видео путописац Марк Антоније Пигафета.⁸⁸ Унутар ових бедема који припадају доњем великом граду, смештен је на узвишеној заравни зидом окружен акрополис, Горњи – Мали град (цитадела) са капијом коју је обезбеђивала кула (донжон), учртана на „италијанском плану“ из 1719. године и видљива све до средине XX века. Располажемо податком да је унутар Горњег - Малог града био трг са пијацом, прататеће форумске грађевине и четврт са најмање пет црквама, нашта упућују записи путописца. Све ово, некад посредно а некад непосредно, откривају записи путописаца и старе карте настале у периоду од XV до XIX века.

Хроничари откривају

Овакав „врло утврђен град“ од стране цара Манојла, како бележе Никита Хонијат и Виљем Тирски, убрзо ће морати да осваја Стефан Немања. Од Стефана Првовенчаног сазнајемо да је Немањино освајање

⁸⁷ Slavko Ciglenečki, *Justinijanovo utvrđivanje Ilirika*, Archaeologia Adriatica III (2009), 209. Контрафоре су дограђене у време Јустинијана I и на бедема града Асерија, који заједно са квадратним кулама наметљиво подсећа на Медијанско утврђење – Ž. Tomićić, *Prinos Aserije poznavanju organizacije Dalmacije u epohi cara Justinijana*, Assegia, 8, (2010), 382. sl. 9,10. Препознатљива обележја дограђених утврђења на дунавском лимесу у време Јустинијана наводе првенствено ојачани бедеми, истакнуте правоугаоне куле и контрафоре: Petar Petrović, *Les fortresses du bas-Empire sur le limes Danubien en Serbie* (Roman frontier studies 1979) (ur.: W. Hanson, J. Keppie), BAR. International Series 71, Oxford 1980, 757-773; V. Kondić, *Les formes des fortifications protobyzantines dans la région des Portes de Fer*, in: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Collection de l'École française de Rome, 77, Rome 1984, 131-161.

⁸⁸ Т. Поповић, *Ниш у делима путописаца XVI-XVII века*, 184

Нисоса 1185. године значило и његово потпуно разарање.⁸⁹ „А кад се угарски краљ врати у своју државу, Свети растав се од њега, отиде са силом својом на град славни Ниш, и град Сврљиг, и град Равни, и град Козли. Те градове поруши и до краја темеља их искорени, јер не оста камен на камену који се не поруши. И не подигоше се ни до данас“⁹⁰

Ниш и наведене „градове поруши и до краја темеља их искорени, јер не оста камен на камену који се не поруши“. Из овога се види да је Немањино освајање Нисоса значило и његово потпуно разарање из чега произилази да су Грци упорно бранили град који је од изузетног стратешког значаја. Сазнајемо и да до времена Стефана Првовенчаног ови градови нису обнављани: „И не подигоше се ни до данас“. Нема сумње да се податак о рушењу не односи на епископски комплекс Св. Прокопија који је остао недирнут јер се спомиње 1204. године.⁹¹ Као верник и градитељ црква, Немања то себи неби дозволио. Немања је држао Нисос од 1185. до 1190. године, до битке на Морави у којој је византијска војска поразила Србе и преузела значајни део територије коју је Немања био освојио, па и Нисос.⁹² Да ли су Византинци после преузимања града од Срба обнављали бедеме, није познато али се може претпоставити.

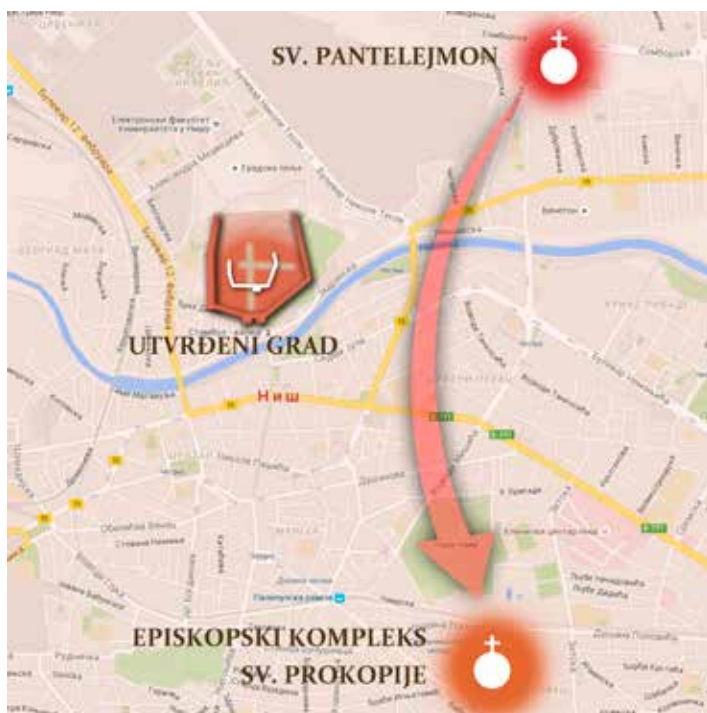
Градитељска активност Немање у тек освојеном и разореном граду, свела се само на обнову цркве Св. Пантелејмона. Обнова или поправка бедема града се не препознаје код Стефана Првовенчаног. У време боравка у Нишу своју активност Немања, на њему препознатљив начин, усмерава у правца борбе за државном и црквеном самосталношћу. На државничком плану подвлачи намеру да своју будућу престоницу пресели у погранични Ниш, провоцирајући Византију и обликујућу будућу државну независност. Затим, као први корак ка црквеној самосталности, насупрот знамените катедралне цркве Св. Прокопија где је столовао грчки епископ, у намери да јој конкурише, Немања на темељима старе византијске базилике гради цркву у част св. Пантелејмона. (сл. 20) На доминантном узвишењу североисточно од града на темељима старе саградио је нову, до овог тренутка непознату цркву посвећену св. Пантелејмону, и то тачно насупрот другог узвишења на коме је угледно византијско епископско седиште са знаменитом катедралном црквом Св.

⁸⁹ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Београд 1988, 72

⁹⁰ Исто, 72

⁹¹ К. Јиречек, *Хришћански елементи у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека I, (Београд 1959), 486. У писму архиепископа велбушког и преславског папи од 25. фебруара 1204. године, када су се обављале припреме за склапање уније, помиње се нишки епископ Кирик који је столовао код катедралне цркве Св. Прокопија: “humilis episcopus sanctissimae ecclesiae beati et gloriosissimi magni martyris Procopii de Niso Kiricus ...”. Више о томе: Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium* I, No 45, 29; В. Марковић, *нав. дело*, 48, н.12; Т. Събев, *Самостойна народностна црква в средновековна България*, София 1987, 328; Б. Николова, *Устройство и управление на българската православна црква IX-XIV век*, София 1997, 196-205; И. Снегаров, *нав. дело*, 90/91; И. Дуйчев, *Преписката на папа Инокентий III с българите*, Годишник на Софийския универзитет. Историјско-филозофски факултет, 8, (София 1942), 46.

⁹² Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 154-158.

Сл. 20 Однос између Немањине цркве Св. Пантелејмона и манастира Св. Прокопије са епископског комплекса Св. Прокопија. (цртеж арх. Г. Радосављевић)

Fig. 20 Relation between the church of Nemanja (St. Panteleimon church) and the monastery of St. Procopius (drawing: architect G. Radosavljević)

Прокопија. Визуелни контакт ове две цркве открива жељу Немање да новосаграђеном црквом на темељима једнако старе базилике, конкурише старом византијском епископском седишту, које на тај начин полако губи на значају. Овако срачунатом изградњом српске цркве Св. Пантелејмона, на узвишењу насупрот византијске цркве Св. Прокопија која је оличење византијске власти у виду седишта епископа, Немања је постигао исто оно што је урадио у Расу, изградњом Ђурђевих ступова (Св. Ђорђе) насупрот византијске епископске столице при цркви Св Петра и Павла.⁹³ Овај његов потез треба посматрати као један од првих и добро осмишљених корака ка црквеној самосталности. Немања стару угледну цркву Св. Прокопија, у којој су чуване мошти овог великомученика и заштитника града низ цео средњи век,⁹⁴ склања у страну и препушта забораву, а себе представља као градитеља нове цркве Св. Пантелејмона коју дарива и сврстава у друштво најугледних цркава његовог времена.⁹⁵

У последњим деценијама XII и почетком XIII столећа у Нишу се наизменично смењују византијска, бугарска и српска власт.⁹⁶ У првој

⁹³ Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови у Старом расу*, Краљево 1984, 14/5.

⁹⁴ К. Јиричек, *Хришћански елементи у топографској номенклатури балканских земаља*, 484.

⁹⁵ М. Ракоција, *Црква Св. Прокопије и Св. Пантелејмон у Нишу и Стефан Немања*, 293/4.

⁹⁶ Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, 25/6.

половини XIV века Ниш је у оквиру српске државе. Наиме, после победе Срба у битци код Велбужда 1330. године, Ниш се спомиње као српски град.⁹⁷ И у време цара Душана Ниш је у српским рукама. После смрти цара Душана и Маричке бутке 1371. године, Ниш и Копријан су у рукама кнеза Лазара Хребелановића.

Такав ће остати све до великог похода против Лазара и првог упада Турака 1386. године, када је претрпео велика разарања и прогон људи.⁹⁸ Освајање Ниша за султана Мурата I је од посебне важности и каже: „*Кључеви ове земље и ризница њена јесте град Ниш. Било би умесно напасти га ...*“⁹⁹ Опсаду Ниша поверио је Јахши-бегу,¹⁰⁰ који је проценио да је град најнезаштићенији од стрела: „*После тога осуше на град пљусак од стрела, па извршише јуриш и тако град освојише, неверничке ризнице заузеле*“.¹⁰¹ Из овога се види да град није освојен ватреним оружјем, док податак да је опсада града трајала 25 дана,¹⁰² посредно упућује на закључак да су бедеми били солидно грађени и одолевали најезди Турака. Показало се да је султан Мурат био у праву, а кнез Лазар је постао свестан немогућности одбране од Турака.¹⁰³ Освајање и разарање града значило је и рушење манастирског комплекса Св. Прокопија, који се налазио ван градских бедема на данашњем Светониколском брду, и он се више не спомиње.¹⁰⁴

Убрзо су Турци потучени код Плочника и повлаче се из ових крајева.¹⁰⁵ Каква је судбина Ниша после битке није довољно разјашњено, али је јасно да он губи стратешки значај. У борби за превласт султанових наследника, Муса продире у ову област и осваја град Бован (код Алексинца), Липовац, Сталаћ и Копријан (Курвинград) код Ниша.¹⁰⁶ Ниш се не наводи као град који је освојен, што само може значити да није имало потребе, а не да га Муса није могао освојити.

Током борбе за превласт султанових наследника деспот Стефан се нашао на правој страни и нови султан Мухамед (1413-1421) му уступа

⁹⁷ С. Ђирковић, *Унутрашња и спољна криза у време Немањиних наследника*, у: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 507.

⁹⁸ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 324; М. Шуица, *Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, *Историјски часопис* 53, (Београд 2006), 108-114; Г. Елезовић, *Огледало света или Историја Мехмеда Неширије*, Београд 1957, 23

⁹⁹ Г. Елезовић, *нав. дело*, 23.

¹⁰⁰ *Мурат I на Нишу*, *Из Феридун – беговог зборника турских споменика изданог у Цариграду године 1848*, Гласник ДСС XI (Београд 1859) 119-124.

¹⁰¹ Г. Елезовић, *нав. дело*, 23; М. Шуица, *нав. дело*, 108.

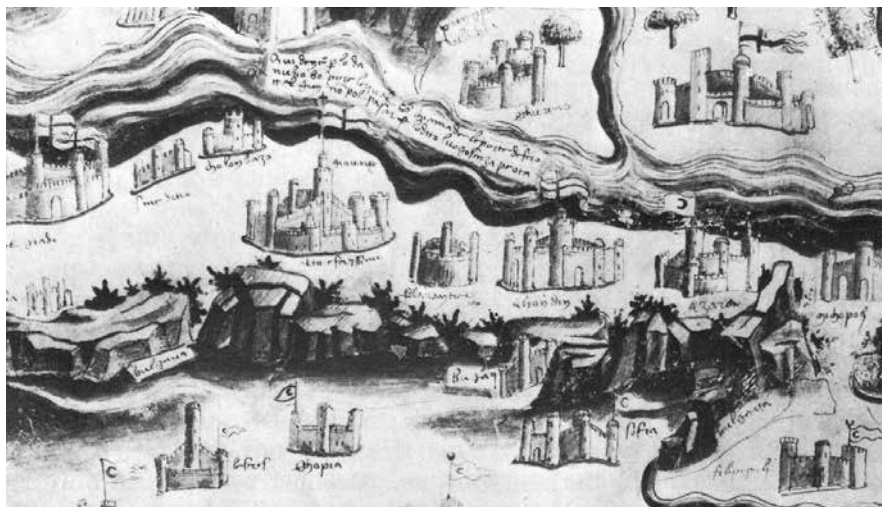
¹⁰² Ј. вон Хамер, *Хисторија Османског царства I*, Загреб 1979, 64; М. Шуица, *нав. дело*, 109.

¹⁰³ Пад Ниша у турске руке навело је кнеза Лазара да се наоружа ватреним оружјем које је у то време било привилегија моћних – М. Шуица, *нав. дело*, 115.

¹⁰⁴ М. Ракоција, *Црква Св. Прокопије и Св. Пантелејмон у Нишу и Стефан Немања*, 283-296.

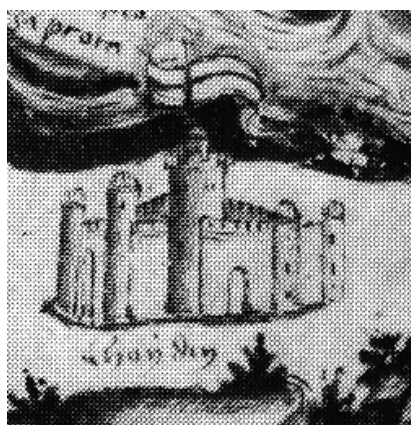
¹⁰⁵ Б. Зарковић, *Битка код Плочника и њене рефлексције у историјографији*, Међународни научни скуп Стефан Немања и Топлица, Куршумлија 2011, 81-85.

¹⁰⁶ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 344.

Сл. 21. Исечак карте на пергаменту, анонимни аутор, Национална библиотека у Паризу, прва половина XV века (у: Ж. Шкаламера, *нав. дело*, 39)

Fig. 21. Part of the map on the parchment, anonymous author, National library in Paris, first half of the 15th century (in: Ž. Škalamera, *op.cit*, 39)

Сл. 21а. Ниш, Исечак карте на пергаменту, детаљ

Fig. 21a. Niš, Part of the map on the parchment, detail

град Копријан и Нишку област, све до Трна, док се Ниш као град не спомиње.¹⁰⁷ На кратко, Ниш преузимају Турци 1428. године, каквог га је видео Брокијер 1433. године.¹⁰⁸ У јесен 1443. године, удружена хришћанска војска на челу са Ђурђем Бранковићем и Јанком Хуњадином, воде борбе код Бовна, долазе у Ниш и продиру до Софије. У повратку после победе на Куновици 1444. године, хришћанска војска се повлачи за Београд. Те године је потписан угарско – турски мир којим је Копријан припао обновљеној деспотовини, док је Ниш, изгледа, остао под турском влашћу.¹⁰⁹ Извесна и кратка нада појавила се у октобру 1454. године, када су поново Угари и Срби под командом Јаноша Хуњадија опустошили околину Ниша.¹¹⁰ Како је изгледао Ниш и Копријан у време проласка уједињене хришћанске војске открива карта анонимног аутора на пергаменту из Националне

¹⁰⁷ Исти, *Историја Срба I*, 345; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, 34/5.

¹⁰⁸ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 126/7; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, 36.

¹⁰⁹ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 366/7; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, 37.

¹¹⁰ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 380.

библиотеке у Паризу, из прве половине XV века. (сл. 21) Настала је у време борбе хришћанских снага са Турцима, од 1440 до 1444. године. Изнад хришћанских градова налази се застава са крстом, а изнад оних који су у рукама Турака застава са полумесеком.¹¹¹ Град смештен између два стеновитог пејзажа, у клисури, својим изгледом као правоугаоно утврђење и положајем на путу за Скопље, највише одговара Копријану (Курвинград). Текст где, како изгледа, пише Ниш (... Nisia) налази се уз вињету изнад стеновитог пејзажа који би могао представљати Стару планину, у чијем залеђу се Ниш и налази. Обележен је заставом са крстом, значи да је припадо уједињеној хришћанској војсци, која се у то време и налазила у Нишу. Окружен је чврстим бедемима са две јасно видљиве улазне капије и кулама, и са једном (донжон) доминантном кулом. (сл. 21a) Све вињете градова су различите, значи да се картограф трудио да дочара изглед градова. Као такве, ове вињете помажу да добијемо начелну представу о томе како су изгледали ови градови. После свега, за Турке Ниш губи стратешки и административни значај,¹¹² спомињу га само путописци који кроз њега пролазе на путу за Константинопољ.

Изложену урбану топографију средњовековног Ниша поткрепљују записи путописаца у којима бележе још увек видљив садржај римског, византијског и српског града, док старе карте подупиру њихова запажања. Издвојићемо оне сегменте из записа путописаца који нам помажу да ближе докучимо предложен изглед Ниша у средњем веку.

Када је Ниш престао да буде град, окупоран од стране Турака, није нестало само један важан црквени, војни, административни, занатски и трговачки центар, већ културно и духовно средиште где се образовао интелектуални слој. Нестајањем града све је стало. Ниш, бележи **Мартин Сеган** већ 1480. године, поприма „изглед села“.¹¹³ Сто година касније **Мелхиор Безолт** (1584), нас обавештава да: „остаци старих бедема, опкопи и подземни подруми још се могу видети.“¹¹⁴ Иза разваљених бедема град је претворен у турску касабу. Турци скромне куће граде на рушевинама римских и византијских грађевина. То нам открива путописац **Ханс Дерншвам** (1553): „Према капији је била дрвена кућа подигнута на некој старој згради и зидинама.“¹¹⁵

Сам град који је „испуњен рушевинама“ **Антуна Вранчића** 1553. године: „подсећа на споменик мртвацу.....“¹¹⁶ Бедми старог града су разрушени али видљиви, тако да је све ово време град отворен, насељен

¹¹¹ Сматра се да је ова карта служила европским владарима као водиља у припреми крсташких похода против Турака. - Ж. Шкаламера, *нав. дело*, 34,39.

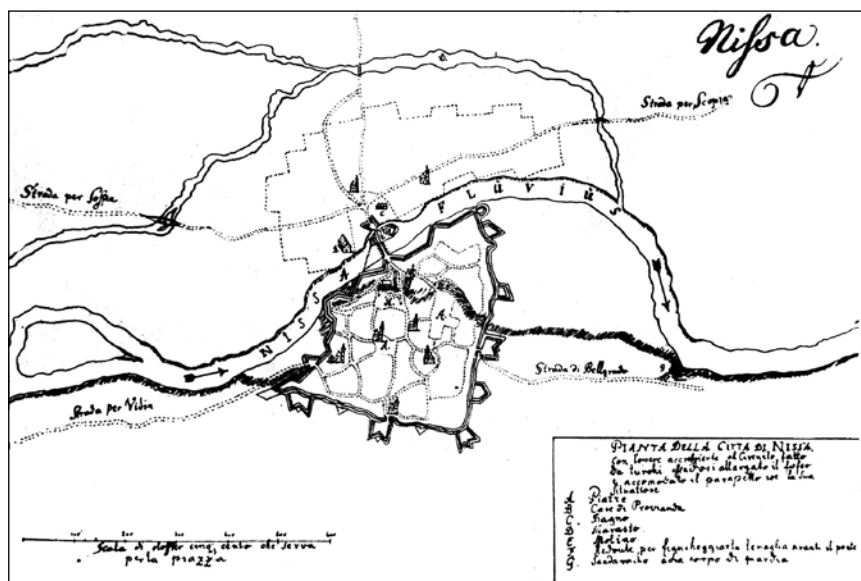
¹¹² Б. Храбак, *Ниш и његова дубровачка насеобина у XV и XVI веку*, Врањски гласник XII-XIII, (Врање 1979), 31.

¹¹³ А. Pertusi, *A. Martino Segoni di Novo Brdo vescovo di Dulcigna. Un umanista serbo-dalmata del tardo Quattrocento. Vita e opera*, Roma 1981. у: Т. Поповић, *Ниш у делима путописаца XVI-XVII века*, Историја Ниша I, Ниш 1983, 107

¹¹⁴ Т. Поповић, *нав. дело*, 187.

¹¹⁵ М. Влаинац, *Из путописа Ханса Дерншвама 1553-1555. године*, Братство XXI, (Београд 1927), у: Т. Поповић, *нав. дело*, 182

¹¹⁶ *Исто*, 179

Сл. 22 „Италијански план“ Ниша са обележеним пет цркава-џамија. 1719. година, или друга половина XVII века. (Народни музеј Ниш)

Fig. 22 «Italian plan» of Niš with highlighted five churches-mosques, 1719th or second half of the 17th century (National Museum, Niš)

већином Турцима и са јаким посадом, бележе један аноним (1621) и француз по имену **Винсет де Стохов** (1630): „јаничара и спахоја *Портиних*“ да би мотрили и држали у покорности хришћане који живе унаоколо.¹¹⁷ За путописца **Карла Рима** (1570), Ниш је „велико село“ али је још увек значајно трговачко место међу којима је велики број Дубровчана који имају и свог свештеника.¹¹⁸

Сада се цркве претварају у џамије, што путописци бележе а нама помаже да оквирно дознамо колико су црква Турци затекли у гради и претворили у џамије.

Путописци из XVI века откривају да у Нишу постоје цркве. **Ханс Дерншвам** 1553. године записује да је у Нишу „Према капији је била дрвена кућа подигнута на некој старој згради и зидинама,- затим каже - била је једна српска црква, као обична мала кућица, али саграђена од камена“.¹¹⁹ Биће да Ханс Дерншвам не спомиње старе цркве где нема службе, већ само ону цркву која је активна, што открива присуство малог

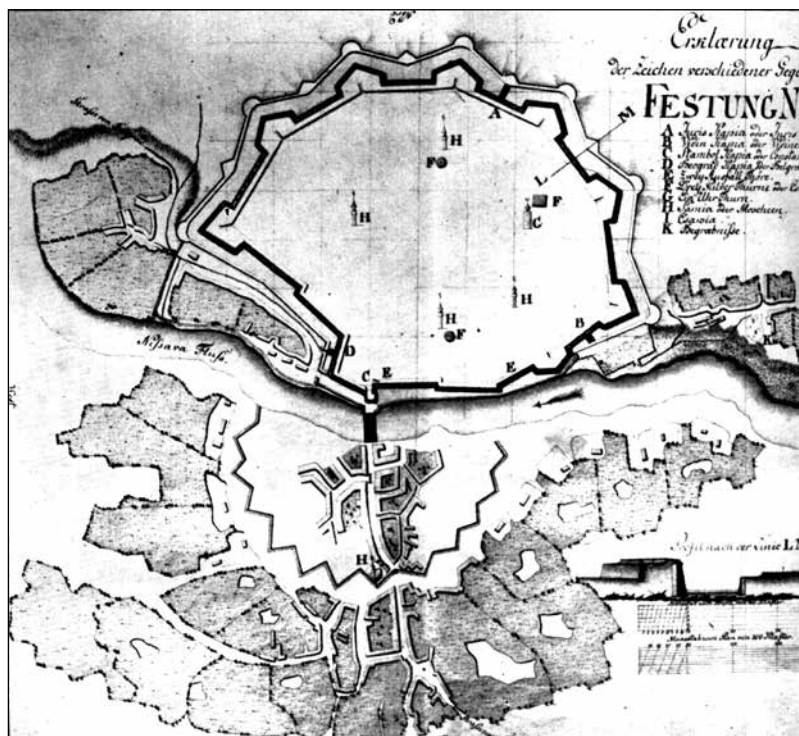
¹¹⁷ Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI – XVII века*, Београд 1961, 64-67, 171-172; Т. Поповић, *нав. дело*, 190.191;

¹¹⁸ П. Маткоавић, *Путовање по Балканском полуострву XVI века*, 112; Т. Поповић, *Дубровачка колонија у Нишу*, *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 169—174.; З. Левентал, *Британски путописци у насим крајевима од XV до XIX века*, Горњи Милановац 1989, 222/3. У XVI веку богослужење за Дубровчане обављано је у Латинској цркви у Горњем Матејевцу, саграђена од Византинаца крајем XI века. — М. Ракоција, *Црква у Горњем Матејевцу код Ниша*, *Саопштења XXII-XXIII/1990-91*, (Београд 1991), 8.

¹¹⁹ М. Влаинац, *нав. дело*, 182

Сл. 23 Нишка
тврђава са
убележеним пет
црква-џамија,
1689. година? (I.
Zdravković, *нав.*
дело, 226, сл.12)

Fig. 23 Fortress
of Niš with
highlighted
five churches-
mosques 1689th
(I. Zdravković,
op.cit, 226, fig.12)

броја Срба унутар града. Зато, две деценије касније на путу за Цариград, 1573. године, **Штефан Герлах** бележи да је Ниш без бедема и да „има пет цркава“. На овом месту Герлах, наводи укупан број хришћанских храмова које је видео. Пет година касније, на повратку из Цариграда 1578. године, за Герлаха Ниш и даље отворен град са „видљивим развалинама старих зидина“, у коме Турци сада имају „шест до седам џамија“. У наставку наводи да: „... у вароши има мало хришћана, који се зову Срби. Они имају нову дрвену црквицу покривену каменим плочама и украшену као и друге грчке и бугарске цркве; натписе немају са хрватским писмом. Имају само једног свештеника, а тај спада под Пећ“. У повратку из Цариграда Герлах не бележи пет цркава које је видео у одласу, већ наводи, по свој прилици, активну цркву у којој служи један свештеник, можда иста она коју спомиње Ханс Дерншвам. Овај извор у коме се помиње да је Ниш имао пет цркава, који је остао незапажен,¹²⁰ неходно је свеобухватније сагледати.

За време свог првог доласка, 1573. године, Герлах је могао једино видети пет старих византијских цркава које још увек нису биле адаптиране у џамије. После пет година, на повратку из Цариграда видео је „развалине старих зидина“ и приближно исти број џамија (шест, седам), и само једну дрвену цркву покривену каменим плочама. По свој прилици, цркве које је

¹²⁰ Д. Бојанић не спомиње податак да је Ниш имао пет цркава и изречито каже: „Путописци који су у другој половини XVI века пролазили кроз Ниш помињу да је град имао само једну цркву.“ - Д. Бојанић, *Ниш до великог рата 1683*, 140/1.

видео 1573. године, после пет година преправљене су у џамије. Оне су биле груписане, у градској четврти која је као таква оформљена у византијском раздобљу Нисоса. Смедеревски дефтер бележи да у време Мурата III у Нишу постоји градска четврт са преобраћеним црквама због чека је добила назив „Махала мезида црква“.¹²¹ Можемо закључити да је у склопу урбане схеме византијског Нисоса постојала, по угледу на Константинопољ, цела једна градска четврт где је био груписан већи број цркава. Очито је да су груписане цркве преправљене у џамије, па су ову махалу Турци назвали по некадашњим црквама „мезида црква“. Уосталом, у XVII веку Евлија Челеби скрива из реченице да је џамија изграђена „у старом стилу“ адаптирану стару византијску цркву у џамију султана Мурата I у Нишу.¹²²

Иза овог запостављеног путописног записа крије се део урбане схеме византијског Нисоса. На „италијанском плану“, настао крајем XVII века или 1719. године,¹²³ јасно се види пет џамија и једна зграда у облику издужене **куле**.¹²⁴ (сл. 22) На карти која се чува у Бечу, настала у првој половини XVIII века, после обнове тврђаве, видимо исти број џамија на истом месту.¹²⁵ (сл. 23) Још касније, у другој половини XIX века, на акварелу који је начинио Феликс Каниц посматрајући град са Светониколског брда, унутар тврђаве је на истом месту распоређен исти број џамија и узвишен централни плато са густо уцртаним објектима. Све до 1580. године у Нишу је могло да се препозна више цркава, тако млечанин Паоло Контарини бележи да у Нишу: „Има већи број богомоља...“¹²⁶ (сл. 24)

¹²¹ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459-1683*, 174.

¹²² А. Андрејевић, *Претварање цркава у џамије*, Зборника за ликовне уметност 12, (Нови Сад 1976), 107/108.

¹²³ Тако звани „Италијански план“ Ниша се различито датује: У XVI век опредељује га Д.Б. Јанковић, *Неки топографски подаци о старом Нишу*, Старинар н.с. V-VI/1954-1955, (Београд 1956), 368; Ј. Ћирић, *Ишчезли урбани садржај Ниша*, Нишки зборник 4, (Ниш 1977), 79. Прво у XVI век, потом у 1719. годину, датује га Б. Андрејевић, *Развитак Ниша од средине XV до краја XVII века*, Нишки зборник 1, (Ниш 1974), 62 – 71; исти, *Италијански план Ниша*, Енциклопедија Ниша, Ниш 1994, 103/4. У XVII век опредељује га П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976, 72 – 73. Да је настао 1719. године прихвата Г. Милошевић, *нав. дело*, 149.

¹²⁴ Мисли се да је „Италијански план“ Ниша из 1719., пре велике обнове тврђаве из 1723., означен је текстом који гласи „План града Ниша са радовима који му увећавају опсег, што су урадили Турци проширивши јарак и прилагодивши бедем његовом положају“ (Pianta della Citta di Nassa. Con l'opere accrescente al Circuito, fatto da turchi essendosi allargato il fosso e accomodato il Parapetto con la sua Situatione), У питању је план начињен од аустријског посланства предвођеног Хугом Вирмонтом, на путу за Цариград, поводом ретификације Пожаревачког мира. – Б. Андрејевић, *Италијански план Ниша*, Енциклопедија Ниша, Ниш 1994, 103/4. До уверљивих доказа не би требало искључити ни једно од предложених датовања. Као радну хипотезу прихватимо крај XVII века.

¹²⁵ И. Здравковић, *Стари планови у збиркама неких установа у Бечу*, Зборник заштите споменика културе XVI, (Београд 1965), 226.

¹²⁶ Р. Matkoavić, *Putovanje po Balkanskom poluostrvu XVI veka*, Rad JAZU 115, Zagreb 1893, 62-102; Т. Поповић, *Ниш у делима путописаца XVI-XVII века*, 87. Треба претпоставити да под тим подразумева цркве и џамије.

На основу карата, могу се убицирати старе византијске цркве Нисоса које су доласком Турака претворене у цамије. Три цркве-цамије препознате су у оквиру акрополног простора иза зидина Горњег-Малог града. Две цркве-цамије налазиле су се у источном простору између бедема Горњег и Доњег града, недалеко од источне улазне капије. (сл. 16)

И после изградње нових бедема, распоред цркава - цамија је остао је исти. На „италијанском плану“ учртани су бедеми који формирају троугао, чији су углови и странице обезбеђени бастioniма и кулама.¹²⁷ После изградње нове тврђаве 1723. године, урбани садржај у основи остаје непромењен, цркве-цамије су на истом месту, видљиве на плановима и Каницовом акварелу. У складу са развојем војне технике, сада су бедемска платна другачије конципирана и формирају облик потковице.

Са друге стране, за потребе малобројних православних Срба, Турци су им дозволили да саграде цркву брвнару препокривену каменим плочама, која је за Ханса Дерншвама и Герлаха била једина активна са свештеником. Оваква врста попустљивости турских власти није неуобичајена, а у Нишу се временски поклапа са жалбом Хиландарског метоха из Ниша султану Мурату III, на основу које је султан издао ферман са јасним наредбама да се морају поштовати хришћанска вера и светиње.¹²⁸ У то време на челу нишке епархије био је митрополит *Макарије* (око 1570-1587), који се 1570. године, можда у изгнанству, налази далеко од Ниша, у манастиру Св. Арханђела код Медвеђе.¹²⁹ Ово је чврста потврда о дубоким коренима и јакој организацији хиландараца у Нишу. Ниш је тада, као што и Герлах бележи, подпадао под јуриздикцију Пећке патријаршије.

О животу оновремених Срба говори податак који затичемо код Герлаха да Срби имају нову црква, као и недавно откривени фрагменти фреско декорације из старе цркве Св. Николе, саграђена крајем XVI века и осликана с почетка XVII столећа. Исцрпна анализа јединих уломака живописа настао наомак града, употпуњује и донекле мења слику о граду Нишу и животу Нишлија из времена када је турска сила била најача.¹³⁰ Фрагменти живописа из старе цркве Св. Николе која је саграђена унутар

¹²⁷ Б. Андрејевић, *Италијански план Ниша*, 103/4

¹²⁸ П. Срећковић, *Ферман Мехмеда III*, Споменик СКА XVII, (Београд 1892). Постоје две године у високој заповести (Ферман). Изгледа да се Хиландарски метох у Нишу упутио ферману султану 1581. године, а да је ступио на снагу и послат Хиландару тек 1587. године. У ферману султан штити хришћанске богомоље, забрањује отимање манастирских имања, понижавање манастирских старешина, док „неки туже а други сведоче један другоме те тако осуђују невинне хришћане“. Због понашања његових потчињених „дошли су у велику опасност попови и раја, од горе речених мојих власника“. Ферман се чува у Хиландару а копија превода од стране нишког учитеља Хусејина Бакића од 15. маја 1892. године, у документацији Завода за заштиту споменика културе Ниш.

¹²⁹ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1682. године*, Београд 1984, 43.

¹³⁰ М. Ракоција, *Резултати археолошких истраживања у порти цркве Св. Николе у Нишу и покушај убикације епископске цркве Св. Прокопија*, 127-131; Исти, *Новооткривени фрагменти живописа из старе цркве Св. Николе у Нишу*, Ниш и Византија: Зборник радова III, (Ниш 2005), 335-358.

Сл. 24 Поглед на град Ниш са Светониколског брда, простор византијског епископског комплекса Св. Прокопија (потоња црква Св. Николе), где је саграђена нова џамија, друга половина XIX века, Ф. Каниц, акварел (Народни музеј Београд)

Fig. 24 View on the city of Niš from the hill of St. Nicholas, the area of the byzantine bishopric complex of St. Procopius (after St. Nicholas church), where was built the mosque, second half of the 19th century, F. Kanic, watercolor (National Museum, Belgrade)

знамените византијске епископске цркве Св. Прокопија,¹³¹ уз знани ферман султана Мехмеда III, непобитно су сведочанство о постојаности, истрајности и организованости православних житеља Ниша с почетка XVII stoleћа. Православно становништво града, као и оно из сеоског окружења, обнавља и живописише своје светиње у складу са околностима потпуног ропства. (сл. 25)

Пре него што је саграђена данашња Тврђава 1723. године, стари бедеми града су у једном тренутку консолидовани и ојачани. Као такви представљени су на „италијанском плану“ Ниша на коме неки препознају простирање средњовековних зидова у облику троугла чија југоисточна страна прати обалу Нишаве. (сл. 21) Наиме, арх. Драгољуб М. Јанковић сматра да су Турци масивне средњовековне зидове сачували и ојачали бастионим испустима које видимо на „италијанском плану“.¹³² Нема сумње да су Турци искористили старе градске бедемо, ипак, никада нећемо сазнати у којој мери су то учинили.

Изглед града пре консолидовања бедемског платна и доградње бастиона, какав видимо на „италијанском плану“, сликовито дочарава 1553. године **Антун Вранчевић** као „испуњен рушевинама“, јер град „местимично показује и темеље старих зидина, које се из земље помаљају, а готово је ретка градска кућа која нема некакав камен као знак римског

¹³¹ Цркве су могле да се граде само на месту где је постојала пре, односно из времена Мехмеда Освајача – С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад 1965, 47.

¹³² Д.Б. Јанковић, *Неки топографски подаци о старом Нишу*, Старица н.с. V-VI/1954-1955, (Београд 1956), 368/9, сл. 5; Он сматра да Турци имају обичај да старе средњовековне зидове остављају као унутрашње зидове бедема који су грађени испред њих, а међупростор је испуњан углавном земљом. Та метода је примењена и приликом изградње нове нишке Тврђаве 1723. године, што се на појединим местима јасно види.

деловања“. Он види темеље старог зида и куће саграђене од римског и византијског грађевинског материјала.¹³³ У време боравка **холанђанина Карла Рима** у Нишу, 1570. године је: „откривена подземна одаја у којој су нађена три римска саркофага“. ¹³⁴ За путописце Ниш је све чешће „велико село“. То је време када Ниш нема стратегијски значај за Турке, због чека житељима не прети опасност од непријатеља, па се бедеми слабо одржавају. У то време, 1555. године француски дипломата **Ожер Гислен де Бузбек**, нуди нешто другачију слику о Нишу: „Стигосмо рано у Ниш. Овај град је врло пријатан. Мали је, али најнасељенији у земљи, и у њему има највише дућана“¹³⁵

Сл. 25 Живопис из старе цркве Св. Николе, прва половина XVII века.

Fig. 25 Wall painting of the old church of St. Nicholas, first half of the 17th century.

Путописци бележе постојање старих бедема града који су некада били импозантни. То што су видели старе византијске бедеме, открива да су се дуго одржали после уласка Турака у Ниш, и да се траса старих бедема није употпуности поклапала са бевемима турске тврђаве. Млечанин **Катарин Зен** је 1550. године преноћио „под градом“, што открива да су бедеми још увек постојали.¹³⁶ Аустријски племић **Андија Волф** је видео „варошицу без зидова“, ¹³⁷ мислећи на њихову нефункционалност. Следеће 1854. године, постојање старих бедема бележи члан аустријског посланства **Мелхиор Безолт**: „... стигосмо у Ниш, који се некад звао *Nessus* или *Nissus*, стари и угледни град који су Турци страховито опустошили; остаци старинских бедема, опколи и подземни подруми још се могу видети.“¹³⁸ Још један аустријанац, сада лекар **Рајнолд Лубенау**, пролази кроз Ниш 1587 и

¹³³ Т. Поповић, *Ниш у делима путописаца XVI-XVII века*, 179.

¹³⁴ Р. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluostrvu XVI veka*, Rad JAZU, Zagreb 1892, 112; Т. Поповић, *Ниш у делима путописаца XVI-XVII века*, 184

¹³⁵ Ч. Мијатовић, *Пре триста година*, Гласник СУД 36, (Београд 1872, 202); Т. Поповић, *Ниш у делима путописаца XVI-XVII века*, Историја Ниша I, Ниш 1983, 182

¹³⁶ Р. Matković, *nav. delo*, 62; Т. Поповић, *Ниш у делима путописаца XVI-XVII века*, 178

¹³⁷ Т. Поповић, *нав. дело*, 187.

¹³⁸ Исто, 187.

записује да се те године: „... могу видети ту и тамо зидине, велики комади сводова под земљом и бедеми, као и велики део тврђаве, испред које смо прошли када смо улазили у град; али сасвим порушена и оронула.“¹³⁹ И 1611. године **Лефевр** бележи да град Ниш нема ни „ровова ни бедема.“¹⁴⁰ Године 1616., **Адам Венерн** секретар аустријског посланства, још увек је видео старе бедема: „Био је некада леп и чврст градић, заштићен утврђењем, о чему сведоче порушене зидине“.¹⁴¹ А 1620. године **Питер Манди**, дочарава изглед Ниша: „мост на Нишави, прилично слабу тврђаву и два оронула бедема од опеке“¹⁴² У то време, поред моста Ниш је имао тврђаву са слабир бедемима и независно од ње „два оронула бедема од опеке“, неке старе тврђаве. Овај опис јасно упућује да је упитању византиски бедем зидан опеком и данас видљив код аутобуске станице.¹⁴³ То нас наводи на помисао да је Јустинијанов бедем откривени 1975. године са западне стране бедемског платна данашње Тврђаве на локлаитету Гласија, био сачуван и у XVII веку. Бедем и данас делује масивно и „неосвојиво“.

Марк Антоније Пигафета, 1567. године примећује да је остало мало од старих градских зидина на којима су још видљиви трагови Нишаве која их је заплускивала. Од значаја је што каже да су „на вишој страни града опет остаци неких других зидина: изгледа да се баш ту налазила тврђава“. Ово нам недвосмислено потврђује да је највиши део окружен византијским бедемима Доњег града био ограђен још једним бедемским зидом и издвојен као тврђава - цитадела, Горњи град. То је део старе структуре средњовековног византијског и српског града, коју је он у целости још увек могао да сагледа откривши визуелну везу, како каже, са „јединим брежуљком недалеко“, без сумње данашње Светониколско брдо, на коме је некада био манастир Св. Прокопија.¹⁴⁴ И овај податак потврђује предложену урбану структуру византијског града осмишљеног на два узвишења од којих је на једном утврђен град а на другом манастирска целина.

Бедеме цитаделе са кулом унутар разрушених бедема старе тврђаве видео је 1580. године и **Паоло Контарини**. Он је затекао град без чвстих зидова унутар кога је утврђење у рушевинама са једном кулом: „Има већи број богомоља... Град није опасан зидинама; има једну кулу и утврђење у рушевинама,“¹⁴⁵ Треба повезати спомињање куле са „италијанским планом“, с почетка XVII века, на коме се препознаје издужена грађевина у облику куле, и то на истом месту где је постојала до пете деценије XX века. (Сл. 26) Без сумње, упитању је иста кула, или барем на истом месту, за

¹³⁹ Исто, 188.

¹⁴⁰ Р. Matkoavić, *nav. delo*, 141; Т. Поповић, *нав. дело*, 189.

¹⁴¹ Т. Поповић, *исто*, 189.

¹⁴² В. Костић, *Културне везе југословенских земаља и Енглеске*, Београд 1972, 320; Т. Поповић, *нав. дело*, 190.

¹⁴³ Lj. Zotović, Niš – lokacija autobuske stanice, *Arheološki pregled* 17, (Beograd 1975), 74; М. Ракоција, *Константинов град – старохришћански Ниш*, 99-100.

¹⁴⁴ Т. Поповић, *нав. дело*, 184

¹⁴⁵ Р. Matkoavić, *nav. delo*, 62-102; Т. Поповић, *нав. дело*, 187.

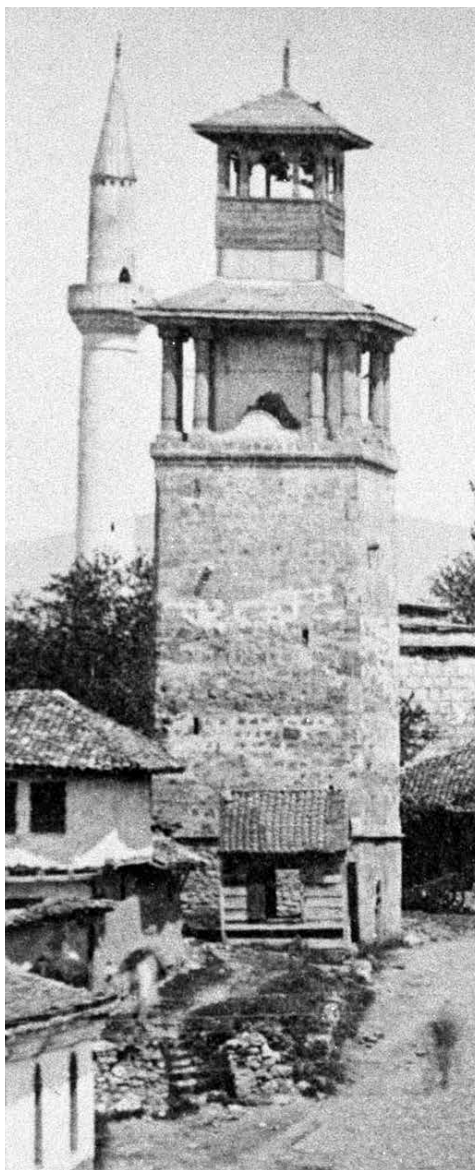
коју знамо захваљујући старим фотографијама. Квадратне је основе зидана лепо клесаним каменом. Колико се може судити на основу фотографије, имала је најмање четири спрата, док је доња, старија половина зидана приклесаним а горња, млађа, лепо клесаним каменом. Подаци који се односе на кулу, њен доминантни положај и чињеница да је дуго била видљива, указују да је припадала последњем одбрамбеном систему, бедему Горњег-Малог града. Како изгледа, некад снажна и висока градска кула-донжон кула, као кључни систем одбране цитаделе у случају продора непријатеља, могла би припадати византијском архитектонском и урбаном осмишљавању градова. Овакав одбрамбени систем није стран српском урбанизму који следи традицију византијске војне архитектуре.¹⁴⁶ Градови Београд, Крушевац, Сталаћ¹⁴⁷ или Смедерево,¹⁴⁸ и други српски градови,¹⁴⁹ што смо препознали и у Нишу, поседује прихваћено урбанистичко решење које се

¹⁴⁶ Г. Симић, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд 2010, 83,85.

¹⁴⁷ D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Beograd 2007.

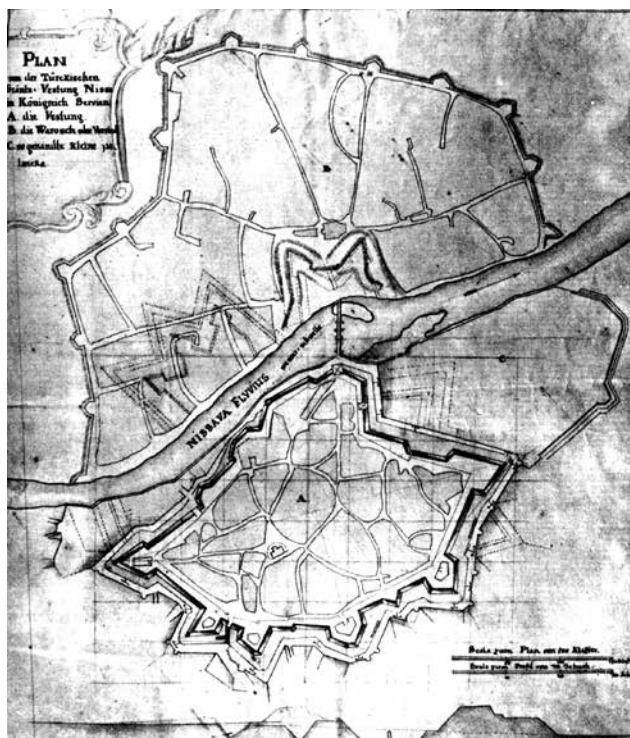
¹⁴⁸ И. Здравковић, *Постанак и развој наших средњовековних вароши – градова*, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 179-187; В. Кораћ, *Од кастрона до полиса*, Трећа југословенска конференција византолога, Београд – Крушевац 2002, 27/28.

¹⁴⁹ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.

Сл. 26 Унутрашњост тврђаве са кулом, 1879. година, детаљ - Фотографски снимци из околине Ниша, Прокупља и Куришумља, Албум главног ђенералштаба из 1879. године, Народни музеј Ниш.

Fig. 26 Interior of the fortress with tower, 1879th, detail – *Fotografski snimci iz okoline Niša, Prokuplja i Kuršumlja, Album of the main headquarter from 1879th, National Museum of Niš*

Сл. 27 Ниш са тврђавом, око 1689. ? (I. Zdravković, *нав. дело*, 226, сл.13)

Fig. 27 Niš with fortress, circa 1689. (I. Zdravković, *op.cit*, 226, fig.13)

ослања на „старинско“¹⁵⁰ осмишљавање градова са Малим градом и кулом у бедуу цитаделе, што је препознатљиво за утврђења са простора Византеје од XII до XIV века.¹⁵¹

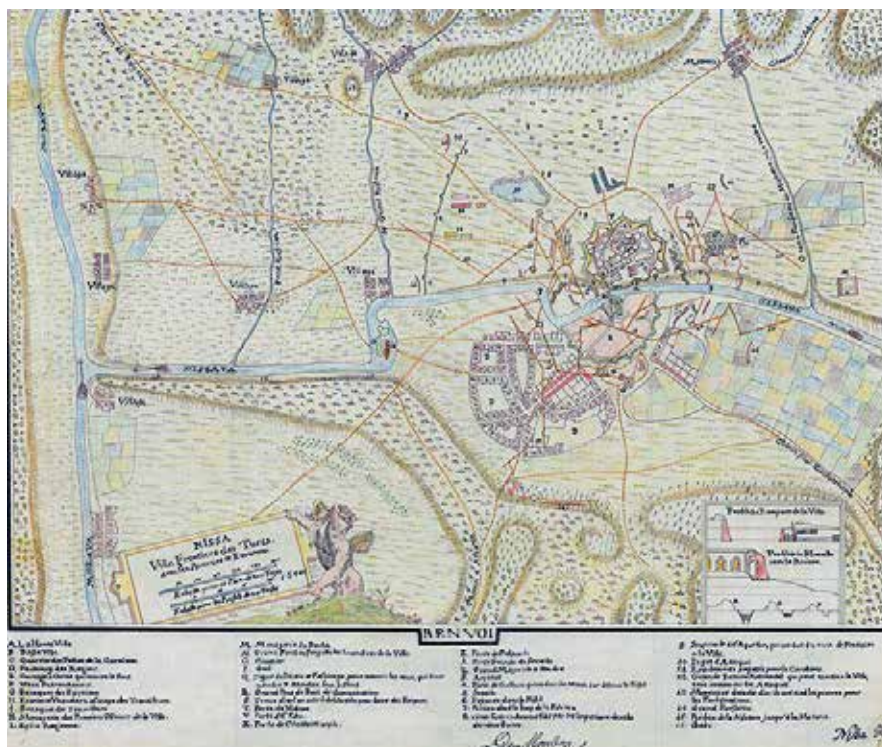
Само конфигурација терена упућије како су се простирали бедеми Малог града, који је заузимао највећи део касноантичког и византијског акропоља. Ако прихватимо да је кула део старог фортификационог система у време турака надзидана за потребе осматрачнице, онда можемо претпоставити да је, слично смедеревској тврђави и Константинопољу,¹⁵² план Малог града осмишљен по систему високих кула у структури горњег – унутрашњег бедема који је био нижи од кула.

На основу података из путописа и анализом „италијанског плана“, констатовали смо постојање куле, која би могла бити донжон кула средњовековне цитаделе, видљива све до средине XX века. Њену изградњу можемо приписати и српском војном градитељству. Историјске околности

¹⁵⁰ Вишестепена одбрана је одлика византијских фортификација из ранијег периода, са донжон кулом у оквиру бедема, што је пренето и у манастирски одбрамбени систем у виду пирга – Г. Симић, *нав. дело*, 44.

¹⁵¹ С. Новаковић, *Немањинске престонице: Рас-Пауни-Неоримље*, Глас СКА LXXXVIII, Други разред 52, (Београд 1911), 1-54; А. Дероко, *нав. дело*, 70-80; Г. Симић, *нав. дело*, 45.

¹⁵² S. Ćurčić, Visible and invisible aspects of building the fortified palace of Smederevo and its historical significance, ЗРВИ 50/2, (Београд 2013), 835-851.

Сл. 28 Италијански план Ниша из 1737. године са распоредом улица које формирају квартове и детаљем пресека тврђавског бедема.

Fig. 28 Italian plan of Niš from 1737th with the map of the streets which formed the quarts and detail of the section of the fortress

и надолazeћа опасност од Турака указују да је најпре кнез Лазар, или неко од његових великаша, могао утврдити град Ниш, у време кад су саграђени и околни утврђани градови Железник¹⁵³ или Копријан,¹⁵⁴ ради заштите од надолazeће турске опасности. Већ од друге половине XIV века, због продирања Турака, долази до наглог развоја српске војне архитектуре.¹⁵⁵ Утврђен Мали град постаје склониште властела, па се код већих градова какав је био Ниш, због лакше одбране бедема Малог града ојачавају као последња линија одбране. Кулу коју спомиње Паоло Контарини, а која се види на „италијанском плану“ с почетка XVII века, по свој прилици је некадашња донжон кула цитаделе на највишој тачки Малог града, и могла је бити део можда и српског средњовековног одбрамбеног система.

¹⁵³ М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, 77-79.

¹⁵⁴ Исти, *О цркви Св. Јована у селу Орљане код Ниша и њеном месту у историји византијске архитектуре*, Ниш и Византија I, Ниш 2003, 75-79.

¹⁵⁵ М. Поповић, *Утврђења Моравске Србије*, у: Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389-1989, Београд 1989, 71-72.

Сл. 29 Унутрашњост Тврђаве из 1879. - Албум главног Ђенералштаба из 1879. године.

Fig. 29 Interior of the fortress from 1879. – the album of the main headquarter, 1879th

Старе фотографије откривају да је средњовековна кула била сачувана и у употреби до средине XX века. Фотографије из 1878. године, и оне касније, указују да су Турци, по свој прилици, четвороугаону средњовековну градску кулу, или оно што је од ње остало, надзидали за потреба осматрачнице или сигналне куле са звоном у сврху обавештавања.¹⁵⁶ Сагледавање досад запостављених података о дугом трајању старе куле као дела фортификационог система средњовековног Малог града, омогућава целовитије сагледавање изгледа и етапа изградње средњовековног Ниша.¹⁵⁷

Срби су напустили град а преко Нишаве је опет саграђен леп мост висок 22. стопе.¹⁵⁸ Изван града, на левој обали Нишаве, на раскрсници са које се одвајају путеви за Цариград и Солун, саграђени су објекти који су зачетак формирања насеља на простору где ће се развити модеран Ниш. На „италијанском плану“, баш на раскрсници (данашњи Трг ослобођења) налазе се 2 дамије, купатило и поред градског моста млин.¹⁵⁹ Изградња ових монументалних јавних објеката изван бедема града, несумњиво открива да је у XVII веку започет развој насеља на десној обали Нишаве, на простору данашњег града. (сл.27)

На простору старог града Турци су саградили једну од највећих тврђава на Балкану. Изнад главне Стамбој капије узидана је плоча са натписом који слави султана Ахмет Хана који „сагради тврђаву по Александровом систему и стави душманину гвоздену пречку на пут, и начини Нишки град најтврђим градом године 1723.“¹⁶⁰

¹⁵⁶ На овим просторима често су Турци за потребе обавештавања или мерења времена узимали звона са цркава и постављали на куле. Обично им уклањају клатно да не звоне као црквена звона а ударили су у њих металним чекићима са спољне стране. – А. Škegro, *Katolička zvona s osmanlijskih sahat – kula u Bosanskom ejaletu*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 108, (Split 2015), 295.

¹⁵⁷ Са старих фотографија се не може поуздано утврдити датовање и могуће фазе градње и доградње куле. После ослобођења звоно са куле је пренето у цркву Св. Пантелејмона. – М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, 113-115. Кула је срушена одмах после другог светског рата.

¹⁵⁸ Р. Matković, *nav. delo*, 62; Т. Поповић, *nav. дело*, 178

¹⁵⁹ Р. Тричковић, *Урбани развојак Ниша у XVIII веку*, у *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 244 – 245.

¹⁶⁰ П. Петровић, Б. Дељанин, *Тврђава*, Ниш 1965, водич.

Унутар бедема образује се препознатљиво орјентална варош, и она по угледу на стари град, из два дела.¹⁶¹ У највишем делу, покривајући простор средњовековног малог - горњег града, је седиште турске аристократије „Хунцар махала“ са богатим и раскошним конацима, харемима, амамом. Други део, „Едирне-бали махала“, у некадашњем доњем граду, били су смештени занатлије, кафане, чиновници, мале радње и ниске куће. (сл. 28)

Турци нису могли да избегну урбану схему средњовековног града, уважавајући простирање главних улица и сачувавши сећање на квартове и главне тргове (два трга у оквиру горњег малог града, један тачно на простору античког форума, су обележена на „италијанском плану“ можда из 1719. године – „*A. Piazza*“) заједно са Горњим и Доњим градом. У старом граду живот је у континуитету трајао од античког, рановизантијског, преко средњовизантијског и српског града, затим скромне троугаоне турске тврђаве какву видимо на „италијанском плану“ па све до импозантне турске тврђаве која је последњи пут обгрлила простор старог града, после чега бива прекривен велом заборава, а данас и небригом о његовим видљивим траговима из минулих векова. (сл. 29)

Изложени расположиви подаци доводе до топографије средњовековног града. (Сл. 16) Наслућује се простирање бедемских платана и препознаје се положај утврђеног Малог града (цитадела) са кулом на узвишеној заравни. Ниже је Велики град окружен старим бедемом, са капијом фланкираном кулама са којих се могао бранити мост. Испод бедема је добро насељено неутврђено подграђе које се спуштало до реке. Урбанизам Ниша био је осмишљен по систему концентричних кругова што указује на угледање на престоне идеалне градове, на Цариград и Јерусалим,¹⁶² на начин како су обликовани и балкански градови као што је Рас и Трново.¹⁶³ Преузимање урбане схеме и пресликавање основних просторних одредница из престонице, је препознатљива особеност важних провинцијских градова.¹⁶⁴ За веће балканске градове могуће је успоставити непосредне аналогije, па тако и за Ниш који умногоме дели изглед и судбину са Солуном. То се првенствено огледа у историјском континуитету и просторној диспозицији Малог и Великог града са подграђем, као и у простирању градских четврти, присуству форума, тргова, претпостављајућих зграда за становање, мрежом градских улица, распоредом цркава и значај тржнице за свакодневни живот, као и густо

¹⁶¹ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 93-101.

¹⁶² С. Радојчић, *Идеја о савршеном граду у држави кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића*. Зограф 32, Београд 2008, 5-11.

¹⁶³ Ово угледање на Цариград и Јерусалим, поред других, препознат код балканских градова од IX до XIV века, јасно је видљиво у Преславу и Трнову – Ј. Ердељан, *Трново, принципи и средства конструисања сакралне топографије средњовековне бугарске престонице*, ЗРВИ 47, (Београд 2010), 208/9.

¹⁶⁴ В. Кораћ – М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 27-35 и 218-223; В. Кораћ, *Од кастрона ка полису*, Трећа југословенска конференција византолога, Београд – Крушевац 2002, 23.

насељено подграђе. Градски живот у Нишу се није разликовао од оног у другим већим градовима широм византијског света и потоње српске државе.

У том контексту, треба посматрати однос утврђеног градског урбаног простора са издвојеним брдом, данас названо Светониколско са истоименом црквом на месту византијског манастира са катедралном црквом Св. Прокопија, у којој су почивале мошти патрона цркве и заштитника града у средњем веку. Смештен недалеко од утврђеног града где је столовао епископ, на доминантном месту одакле се отварао поглед на град Ниш, део је урбане схеме какву видимо у Трнову и топониму Света Гора где се, по угледу на Цариград, налазио манастир посвећен Богородици Одигитрији, можда, као у Нишу, и са моштима заштитника града.¹⁶⁵

Ниш је археолошки недовољно разјашњен град, док је његова средњовековна прошлост заклоњена сенком нашег непознавања. На тај начин је вишеструко увећан значај детаљног исчитавања знаних путописних записа и старих карата насталих од XV до XIX века. Захваљујући њима могуће је докучити урбану сруктуру града која се не може посматрати издвојено из историјског контекста и урбане генезе развоја римског, византиског и српског града, све до утврђеног турског града и до данас сачуване турске тврђаве. Наталожени културни слојеви на простору данашње тврђаве прецизне су временске одреднице о трајању појединих епоха на овим просторима. Континуитет градског насеља Ниша у суштини је текао без већих прекида. Ово је покушај да се кроз различите епохе сагледа изглед средњовековног град Ниша који је одавно заборављен и изгубљен у прошлости. Упознати се са прошлошћу града Ниша, значи и проћи кроз повест многих градова балканског полуострва, који су делили, и деле, исту судбину.

Miša Rakocija

URBAN TOPOGRAPHY OF MEDIEVAL NIŠ FROM THE NOTES, TRAVELOGUES AND OLD MAPS

Careful reading of the notes of travel writers and exhaustive analysis of the old maps from the period from the 15th to the 19th century, suggested the outlines of medieval urban topography of Niš. In this way, for the first time is closer defined the urban concept and the structure of Niš. The urban concept of the city is designed on two smaller hills of which one belongs to the fortified town and on the another is monastery with its bishopric seat.

Niš contains urban solution that relies on the „old“ organization of the cities with established small city- Acropolis, Upper city (citadel), a tower and the Lower city with the fortified wall. It is recognized continuity of the appreciation of the urban matrix of the city from antiquity through the Middle Ages, than to the Turkish city - fortress. City of Niš is the result of the Byzantine urban planning and, as such, was the city with life organized according to the civil laws, and not just a fortress with a military garrison.

¹⁶⁵ J. Ерделјан, *нав. дело*, 210-211, са литературом